

**ДВНЗ «УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

КУРАХ ЛАРИСА ВАСИЛІВНА

УДК 342.6

**ДИСЕРТАЦІЯ
АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА
ЦІЛІСНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ: СУТНІСНИЙ ЗМІСТ ТА ГАРАНТІЇ
ЗАХИСТУ**

Спеціальність 081 Право

Подається на здобуття наукового ступеня **кандидата юридичних наук (доктора філософії)**

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Л.В. Курах

Науковий керівник – **Гербут Вікторія Сергіївна**
кандидат юридичних наук, доцент кафедри адміністративного,
фінансового, інформаційного права

Ужгород – 2021

АНОТАЦІЯ

Курах Л.В. Адміністративно-правове забезпечення права на цілісність особистості: сутнісний зміст та гарантії захисту. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» (081 – Право). – ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород, 2021.

Дисертаційна робота є одним з перших в Україні комплексних досліджень права на цілісність особистості, сутнісного змісту даного права в умовах його сучасного розуміння та традиційного понятійного навантаження в світлі сьогоденних тенденцій розвитку суспільства та права, медичного та біологічного наукового прогресу, гарантій захисту даного права, його розвитку в прецедентному праві Європейського суду з прав людини та особливостей адміністративного забезпечення.

Визначено специфіку співвідношення цілісності особистості з гідністю та автономією людини та досліджено місце права на цілісність особистості в систематиці прав людини. Констатовано, що попри відсутність єдиного змістовного навантаження концепції цілісності особистості, споконвіків її традиційно ставлять в один ряд з такими категоріями як гідність людини та автономія.

Аргументовано, що трактування цілісності особистості як її порядності та чесності, відданості власним моральним стандартам, принципам та етичним нормам розходиться з концепцією гідності особи в силу того, що цілісна особа в описаному вище значенні викликає повагу за таку рису особистості, в той час як повага до гідності особи повинна виникати з самого факту «людяності особи», незалежно від її особистісних характеристик. Розуміння цілісності як повноти та довершеності, на противагу, є нерозривним з концепцією гідності особи. При цьому, як в судовій практиці, так і в наукових джерелах гідність людини найчастіше асоціюється з фізичною цілісністю особи. Доводиться позиція, що

будь-яке порушення фізичної цілісності тягне за собою порушення і психічної цілісності особи, яка перебуває при свідомості. Однак, таке правило не повинне обов'язково працювати і в зворотному напрямку.

Удосконалено видову класифікацію цілісності особистості, в результаті чого було визначено, що фізичну, психічну, моральну та соціальну цілісності особистості доречніше сприймати як різні грані одно цілого, а не як самостійні різновиди цілісності особистості.

Вперше зроблено висновок про взаємний зв'язок моральної та соціальної цілісності. Пояснено, що перша являється такою категорією, яку варто здебільшого розглядати як етичну за характером. Людина є цілісною морально, якщо її вчинки по життю відповідають її внутрішнім поглядам та переконанням, а також з іншого боку – зовнішнім нормам суспільної моралі. Соціальну цілісність, в силу її залежності від ставлення суспільства до особистих переконань відповідної людини, визначено як повагу до цілісності моральної, чим одночасно пояснюється і відмінність, і взаємозалежність двох даних категорій.

Констатовано зростання важливості аспекту автономії в сучасному розумінні цілісності особистості, що обумовлене науковим медичним та біологічним науковим прогресом та що на практиці забезпечується умовою інформованої згоди особи на будь-яке зовнішнє втручання.

Вдосконалено позицію, що якщо в контексті гідності забезпечення цілісності особистості повинне передбачати відсутність неправомірних, негативних посягань, то в рамках автономії людини дотримання цілісності особистості може означати наявність згаданих вище типів посягань, якщо вони є бажаними для особи.

Обґрунтовано, що цілісність особистості як цінність, являється в тій чи іншій мірі захищеною всіма правами і свободами людини. Досліджено, що найчастіше вона розглядається в рамках заборони катування, нелюдського та принижуючого гідність поводження та покарання, права на особисту недоторканність, на повагу до приватного життя. Визначено, що під дію

заборони катування, нелюдського та принижуючого гідність поводження та покарання попадають лише найважчі випадки порушення цілісності особистості.

Подальшого розвитку набуло твердження про те, що ототожнення цілісності особистості з особистою недоторканністю є помилковим. Окрім змістовних розбіжностей в двох даних поняттях, причиною також є неточний переклад Хартії основоположних прав людини Європейського Союзу (в перекладі на українську/російську мови перекладають «integrity» (тобто «цілісність») як «недоторканність», яка на оригінальній мові звучить як «security» (тобто «безпека»)).

Зроблено висновок, що особливістю цілісності особисті як частини права на приватне життя є те, що в такому розумінні перша забезпечується не лише шляхом захисту від неправомірних дій, але й з точки зору права особи на правомірну автономну поведінку. Окрім цього, саме в розрізі права на приватне життя цілісність особистості найактивніше досліджується сьогодні в усьому світі.

Вперше запропоновано авторське визначення права на цілісність особистості як сукупності взаємопов'язаних вимог, свобод, імунітетів та гарантій, якими володіє особа відносно адресатів даного права, та якими забезпечується її можливість до повноти та довершеності у фізичному, психічному, моральному та соціальному смислі, в тому числі, і в сфері біомедицини.

Подальшого розвитку набуло доктринальне розуміння права на цілісність особистості, а саме аргументація щодо основоположності даного права людини в силу притаманних йому універсальності, абстрактності, моральності та пріоритету стосовно позитивного права.

Уперше в юридичній доктрині досліджено зміст права на цілісність особистості через розкриття його якісних та кількісних показників. Серед якісних характеристик, зокрема, співвіднесено носіїв даного права, його адресатів та речі, які це право надає носіям стосовно адресатів даного права, а серед кількісних – межі та обмеження права на цілісність особистості.

Проаналізовано такі складові змісту права на цілісність особистості як заборона евгеніки, клонування, перетворення тіла та його частин на джерело фінансової вигоди, а також вимога інформованої згоди особи на будь-яке втручання в цілісність особистості.

Зроблено висновок про необхідність єдиних міжнародних стандартів у сфері регулювання клонування людини та заборони евгенічних практик з цілями селекції людини.

Визначено, що попри позитивні та корисні цілі покращення здоров'я та рівня життя населення, які переслідувалися евгенічними практиками на початкових етапах даної науки, абсолютного та безапеляційного негативного забарвлення селекція людей набула в період правління Нацистського режиму. Констатовано, що на сучасному етапі розвитку людства в світлі біомедичного прогресу, тематика нео-евгеніки або ліберальної евгеніки, маючи багато прихильників, все одно залишається вкрай дискусійною та контраверсійною, так само як інший вид маніпуляції з геномом людини – клонування, що негативно відбивається на правозакріпленні та правозабезпеченні у межах даних правовідносин. Встановлено, що заборона використання тіла людини та його частин і тканин з метою отримання фінансової вигоди характеризується однозначністю, абсолютністю заборони та наявністю єдиних міжнародних стандартів регулювання.

Удосконалено розуміння інформованої згоди на втручання в цілісність особистості. Зокрема, обґрунтовано відмінність інформованої згоди на медичне втручання та інформованої згоди на проведення клінічного дослідження, яке вбачається в тому, що у першому випадку, невтручання, тобто відмова від медичного втручання може нанести шкоди здоров'ю та життю людини або ж принаймні є такий ризик, а в другому випадку – таких наслідків може бути завдано саме втручанням зі сторони професіоналів.

Розглянуто особливості відчизняного адміністративно-правового механізму забезпечення права на цілісність особистості. Констатовано відсутність виділення правовідносин в даній сфері в окремий вид та

обґрунтовано необхідність закріплення «права на цілісність особистості» в національному нормативному праві.

Вивчено практику Європейського суду з прав людини в сфері права на цілісність особистості.

Констатовано, що цілісність особистості найчастіше захищається в рамках статті 3 про заборону тортур, нелюдського та принизливого поводження та покарання, статті 2 про право на життя та статті 8 про право на повагу до приватного та сімейного життя особи, справи по останній з яких є найбільш чисельними.

Зроблено висновок, що хоча тексти рішень Страсбурзького Суду свідчать про те, що ним виділяється фізична, тілесна, моральна та психологічна цілісність особистості, ні одна з вищеназваних категорій не визначається та не характеризується за змістом. Будь-яких рішень чи окремих позицій щодо забезпечення та захисту цілісності особистості в сфері біомедицини знайдено не було.

Подальшого розвитку набуло вивчення меж та характеру позитивних зобов'язань країн-членів Ради Європи в сфері забезпечення та захисту фізичної та психологічної цілісності, а також особливості встановлення рівня тяжкості того чи іншого посягання на цілісність особистості.

Теоретична та практична значущість дисертаційного дослідження полягає в тому, що викладені в ньому висновки та пропозиції можуть бути використані у: 1) науково-дослідній діяльності – для подальшого теоретичного вивчення права на цілісність особистості, його змісту та механізму забезпечення, в тому числі і в межах розвитку загальних та галузевих юридичних дисциплін, зокрема конституційного права, адміністративного права та медичного права; 2) навчальному процесі – в ході написання підручників та навчальних посібників з конституційного права, адміністративного права та медичного права, для підвищення кваліфікації, підготовки та перепідготовки фахівців у вищезгаданих сферах, викладання відповідних дисциплін та спецкурсів, наукових дослідженнях студентів та аспірантів; 3) просвітницькій та правовиховній роботі

– для підвищення правової культури населення, державних службовців, працівників органів місцевого самоврядування, а також лікарів, науковців та інших працівників сфери медицини та біології; 4) правотворчій діяльності – для вдосконалення законодавства України щодо прав та свобод людини, якості надання медичних послуг, науково-дослідної діяльності.

Ключові слова: права та свободи людини, гідність, автономія, цілісність особистості, Європейський суд з прав людини, євгеніка, клонування, інформована згода, заборона катування, Хартія основоположних прав Європейського Союзу, адміністративно-правовий механізм.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Статті у фахових вітчизняних та зарубіжних наукових виданнях:

1. Курах Л.В. Правові підходи до розуміння цілісності особистості. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 3. Том 2.
2. Курах Л.В. Теоретико-правовий аналіз різновидів цілісності особистості. *Правові новели*. 2020. № 12. Том 2.
3. Курах Л.В. Поняття та правове регулювання евгеніки: історичний екскурс. *Право і суспільство*. 2020. № 3. Том 2.
4. Курах Л.В. Поняття та види міжнародної інтеграції: теоретико-правовий аналіз. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2020. № 4 (70). Том 2.
5. Курах Л.В. Цілісність особистості в практиці європейського суду з прав людини. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2020. № 6(34)

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Курах Л.В. До питання цілісності особистості в практиці Європейського суду з прав людини. *Актуальні проблеми вдосконалення законодавства та правозастосування* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 25–26 жовтня 2019 р., Запоріжжя : Запорізька міська громадська організація «Істина», 2019.
2. Курах Л.В. Поняття та види цілісності особистості. *Правова система України: сучасні тенденції та фактори розвитку* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 27–28 березня 2020 р. Запоріжжя : Запорізька міська Громадська організація «Істина», 2020.

SUMMARY

Kurakh L.V. Administrative and legal support of the right to personal integrity: the essential content and guarantees of protection. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for obtaining a scientific degree of Candidate of Sciences (Doctor of Philosophy) in specialty 12.00.07 «Administrative law and process; finance law; information law »(081 - Law). - Uzhhorod National University, Uzhhorod, 2021.

The dissertation is one of the first in Ukraine comprehensive studies of the right to personal integrity, the essence of this right in terms of its modern understanding and traditional conceptual load in light of current trends in society and law, medical and biological scientific progress, guarantees of protection of this right, its development in the European Court of Human Rights case law and the peculiarities of administrative support.

The specificity of the correlation between the personal integrity and human dignity and autonomy is determined and the place of the right to personal integrity in the system of human rights is studied. It is stated that despite the lack of a single substantive load on the concept of the integrity of the individual, since ancient times it is traditionally placed on a par with such categories as human dignity and autonomy.

It is argued that the interpretation of the personal integrity as a men' decency and honesty, devotion to their own moral standards, principles and ethical norms differs from the concept of dignity of the person due to the fact that the whole person in the sense described above the dignity of the person must arise from the very fact of "humanity of the person", regardless of his personal characteristics. The understanding of integrity as completeness and perfection, in contrast, is inseparable from the concept of human dignity. In this case, both in judicial practice and in scientific sources, human dignity is often associated with the physical integrity of the person. It is argued that any violation of physical integrity entails a violation of the mental integrity of a person who is conscious. However, this rule does not necessarily work in the opposite direction.

The species classification of personal integrity has been improved, as a result of which it has been determined that it is more appropriate to perceive physical, mental, moral and social integrity of personality as different facets of the whole, rather than as independent varieties of personal integrity.

For the first time, a conclusion has been drawn about the interrelationship between moral and social integrity. It is explained that the first is a category that should be considered mostly ethical in nature. A person is morally whole if his actions in life correspond to his inner views and beliefs, as well as on the other hand - the external norms of social morality. Social integrity, due to its dependence on society's attitude to the personal beliefs of the person concerned, is defined as respect for moral integrity, which simultaneously explains the difference and interdependence of these two categories.

The growing importance of the aspect of autonomy in the modern understanding of the integrity of the individual, due to scientific medical and biological scientific progress and which in practice is provided by the condition of informed consent of the person to any external intervention.

The position is improved that if in the context of the dignity of ensuring the integrity of the individual should provide for the absence of illegal, negative encroachments, then within human autonomy, the integrity of the individual may mean the above types of encroachments, if they are desirable for the person.

It is substantiated that the integrity of the individual as a value is to some extent protected by all human rights and freedoms. It is investigated that it is most often considered in the framework of the prohibition of torture, inhuman and degrading treatment and punishment, the right to personal security, respect for private life. It is determined that the prohibition of torture, inhuman and degrading treatment and punishment covers only the most serious cases of violation of the personal integrity.

The assertion that the identification of the integrity of the individual with personal inviolability is erroneous has been further developed. In addition to the substantive differences in these two concepts, the reason is also the inaccurate translation of the Charter of Fundamental Rights of the European Union.

It is concluded that the peculiarity of personal integrity as part of the right to privacy is that in this sense the first is provided not only by protection from wrongful acts, but also in terms of the right of a person to lawful autonomous behavior. In addition, it is in the context of the right to privacy that the personal integrity is most actively studied today around the world.

For the first time, the author's definition of the right to personal integrity was offered as a set of interrelated requirements, freedoms, immunities and guarantees that a person has in relation to the addressees of this right, and which provides its ability to completeness and perfection in physical, mental, moral and social sense, in the field of biomedicine including.

The doctrinal understanding of the right to the integrity of the individual has been further developed, namely the argumentation of the fundamental nature of this human right due to its inherent universality, abstractness, morality and priority in relation to positive law.

For the first time in legal doctrine, the content of the right to the personal integrity through the disclosure of its qualitative and quantitative indicators has been studied. Among the qualitative characteristics, in particular, are the holders of this right, its addressees and the things that this right provides to the holders in relation to the addressees of this right, and among the quantitative - the limits and limitations of the right to personal integrity.

Such components of the content of the right to personal integrity as the prohibition of eugenics, cloning, transformation of the body and its parts into a source of financial benefit, as well as the requirement of informed consent of the person to any interference with the personal integrity are analyzed.

It is concluded that there is a need for common international standards in the regulation field of human cloning and the prohibition of eugenic practices for human selection purposes.

It is determined that despite the positive and useful goals of improving the health and living standards of the population, which were pursued by eugenic practices in the early stages of this science, the selection of people acquired absolute and undeniable

negative color during the Nazi regime. It is stated that at the present stage of human development in the light of biomedical progress, the subject of neo-eugenics or liberal eugenics, having many supporters, still remains highly controversial, as well as another type of human genome manipulation – cloning, which negatively affects law enforcement within these legal relations. It is established that the use of the human body and its parts and tissues for financial gain ban is characterized by unambiguity, absoluteness of the ban and the presence of uniform international standards of regulation.

Improved understanding of informed consent to interfere with the integrity of the individual. In particular, the difference between informed consent to medical intervention and informed consent to a clinical trial is justified, which is seen in the fact that in the first case, non-intervention, ie refusal of medical intervention may harm human health and life or at least there is a risk, and in the second case – such consequences can be caused by intervention on the part of professionals.

The peculiarities of the domestic administrative and legal mechanism for ensuring the right to the integrity of the individual were considered. The absence of allocation of legal relations in this area in a separate type is stated and the necessity of fixing the "right to personal integrity" in the national normative law is substantiated.

The practice of the European Court of Human Rights in the field of the right to personal integrity is studied.

It is stated that personal integrity is most often protected under Article 3 on the prohibition of torture, inhuman and degrading treatment and punishment, Article 2 on the right to life and Article 8 on the right to respect for private and family life.

It is concluded that although the texts of the decisions of the Strasbourg Court indicate that it distinguishes the physical, bodily, moral and psychological integrity, none of the above categories is defined and characterized by content. No solutions or individual positions have been found to ensure and protect personal integrity in the field of biomedicine.

The study of the limits and nature of the Council of Europe member states positive obligations in the field of ensuring and protecting physical and psychological

integrity, as well as the peculiarities of establishing the level of severity of an encroachment on the personal integrity, has been further developed.

The theoretical and practical significance of the dissertation research is that the conclusions and proposals set out in it can be used in: 1) research activities – for further theoretical study of the right to personal integrity, its content and mechanism, including development of general and branch legal disciplines, in particular constitutional law, administrative law and medical law; 2) educational process – in the course of writing textbooks and manuals on constitutional law, administrative law and medical law, for advanced training, training and retraining of specialists in the above areas, teaching relevant disciplines and special courses, research of students and graduate students; 3) educational and legal work – to improve the legal culture of the population, civil servants, employees of local governments, as well as doctors, scientists and other employees in the field of medicine and biology; 4) law-making activity – to improve the Ukrainian legislation on human rights and freedoms, the quality of medical services, research activities.

Key words: human rights and freedoms, dignity, autonomy, personal integrity, European Court of Human Rights, eugenics, cloning, informed consent, prohibition of torture, Charter of Fundamental Rights of the European Union, administrative legal mechanism.

**THE LIST OF SCIENTIFIC ARTICLES PUBLISHED ON THE THESIS
TOPIC**

1. Kurakh L.V. Legal approaches to understanding personal integrity. *Legal scientific electronic journal*. 2020. № 3. Volume 2.
2. Kurakh L.V. Theoretical and legal analysis of the types of personal integrity. *Legal short stories*. 2020. № 12. Volume 2.
3. Kurakh L.V. The concept and legal regulation of eugenics: a historical digression. *Law and society*. 2020. № 3. Volume 2.
4. Kurakh L.V. Concepts and types of international integration: theoretical and legal analysis. *State and regions*. Series: Right. 2020. № 4 (70). Volume 2.
5. Kurakh L.V. Personal integrity in the practice of the European Court of Human Rights. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2020. № 6 (34)
6. Kurakh L.V. On the question of personal integrity in the case law of the European Court of Human Rights. *Current issues of improving legislation and law enforcement: materials of the international scientific-practical conference, Zaporozhye, October 25-26, 2019, Zaporozhye: Zaporozhye city public organization "Truth", 2019.*
7. Kurakh L.V. The concept and types of personal integrity. *Legal system of Ukraine: current trends and factors of development: materials of the international scientific-practical conference, Zaporizhia, March 27–28, 2020. Zaporizhia: Zaporizhia City Public Organization "Truth", 2020.*

ЗМІСТ

ВСТУП.....	16
РОЗДІЛ I. ЦІЛІСНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ЯК ОСНОВОПОЛОЖНА ЦІННІСТЬ.....	24
1.1. Співвідношення цілісності особистості з гідністю та автономією людини.....	24
1.2. Цілісність особистості в систематиці прав людини.....	44
Висновки до Розділу I.....	71
РОЗДІЛ II. ГАРАНТІЇ ПРАВА НА ЦІЛІСНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ.....	76
2.1. Заборона евгеніки, клонування та перетворення тіла та його частин на джерело фінансової вигоди.....	76
2.2. Правова природа інформованої згоди.....	102
Висновки до Розділу II.....	120
РОЗДІЛ III. ПРАВО НА ЦІЛІСНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ В ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ.....	124
Висновки до Розділу III.....	155
ВИСНОВКИ.....	157
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	161

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Питання цілісності особистості, яке згадується мислителями ще з часів стародавніх країн, почало найактивніше розвиватися в 20 столітті. З тих часів і до сьогодні цілісність особистості ввійшла як в національні правові системи, так і в міжнародні нормативні акти, а також судову практику.

Хартія основоположних прав Європейського Союзу модернізувала концепцію цілісності особистості, надавши їй змісту права людини та поєднавши зі сферою медицини та біології.

При цьому, така ситуація не допомогла наблизитися до визначення чіткого та однозначного змісту даної категорії, а лише висунула нові та численні запитання стосовно природи цілісності особистості та її місця у праві. Так, останню називають основоположною цінністю, принципом, правом людини, етичною характеристикою або ж правовою категорією. Її досліджують в контексті права на життя та здоров'я людини, в рамках заборони тортур та іншого нелюдського та принижуючого гідність поводження, заборони рабства та підневільної праці, а також як цінноту, яка підпадає під захист права на повагу до приватного та сімейного життя тощо. Цілісність особистості поєднується та ототожнюється з гідністю людини та автономією, а також захищається в межах наукового прогресу в сфері медицини та біології. При цьому, в різноманітних джерелах можна віднайти згадки про фізичну, психічну, моральну, соціальну та інші види цілісності особистості, зміст та співвідношення яких залишається не з'ясованим.

Вітчизняна правова наука, на даний момент, також не містить в собі глибокого аналізу цілісності особистості як на рівні теоретичному, так і в призмі практичного його забезпечення.

Такі передумови пояснюють *актуальність* та важливість обраної теми дисертаційного дослідження.

Теоретичну основу дисертації склали праці таких вітчизняних правників-теоретиків, як: Аврамова О.Є., Бачинін В.А., Билиця А.Я., Бризгаліна О., Васильєва Н.Г., Власова О.В., Дробишевський С.А., Гершензон С.М., Головін А.С., Головченко В.В., Драган В.В., Жидкова О.С., Журавський В.С., Качак Н., Кисельов М., Козодаєв С.П., Колесова Н.С., Корогод В.А., Кундієв Ю.І., Леонт'єв А.Н., Ліпка М., Малєїна М.Н., Михайленко І.В., Олійник В.С., Островська Б.В., Панкевич О.З., Панов М.І., Петренко І.М., Посикалюк О.О., Протопова Т.В., Рабінович П.М., Савчин М.В., Сакало В.О., Сердюк В.Г., Серьогін В.О., Спиркін А.Г., Стеценко С.Г., Талдикін О.В., Тиріна М.П., Тищенко П.Д., Третьякова В.Г., Фандо Р.А., Церковна А.О., Шапшев К.Н., Шулкина Н.Г., Юдін Т.І. та ін..

Серед зарубіжних вчених, праці яких були дотичними до обраної тематики, слід виділити наступних: Адено Аддіс, Аканді-Кумбе Дж.Ф., Аннас Дж.К., Берштейн Дж.М., Глезерман М., Гленсі Р.Д., Гоббс Т., Госепат Ш., Гуше Д., Даруолл С., Девіс А., Дікон Р., Згречча Е., Каврал-Кастаньєда А., Кейтеб Дж., Краммер І.П., Лавазза А., Ломанн Г., Малларді В., Мейлахс П.А., Новак М., Позі Д.А., Сантіланті-Доєрті П., Токарчик Р.О., Сото-Рамірез Л., Уїтман Дж.К., Уоллер Дж., Уорен С.Д., Фелдман Д., Фінк М., Хен Ю.В., Хендрікс А., Шибер С. та ін..

В той же час, адміністративно-правовий механізм забезпечення права на цілісність особистості представниками юридичної науки вивчався тільки у окремих аспектах та у відповідності до конкретних цілей досліджень, що ставилися науковцями у різні періоди. Дана тематика не виступала предметом комплексного ґрунтовного дослідження, що, відповідно, зумовило відсутність загальноприйнятих підходів до розкриття проблеми.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до плану науково-дослідних робіт кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» в межах наукової теми «Удосконалення правового забезпечення публічного

адміністрування у контексті євроінтеграційних процесів» (номер державної реєстрації НДР: 0118U004531).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційного дослідження є комплексний аналіз теорії та практики в сфері концепції цілісності особистості та адміністративно-правового забезпечення даного права людини з врахуванням вітчизняного, міжнародного та європейського досвіду.

Для досягнення поставленої мети необхідно виконати наступні *завдання*:

- проаналізувати сутність цілісності особистості як філософсько-правової концепції;
- визначити місце цілісності особистості в систематиці прав людини;
- дослідити межі права на цілісність особистості, а саме вивчити особливості еugenіки, репродуктивного клонування та використання тіла людини та його частин з метою отримання фінансової вигоди;
- розглянути теоретико-правові особливості інформованої згоди на медичне втручання, як частини права на цілісність особистості;
- здійснити аналіз міжнародно-правових стандартів цілісності особистості в практиці Європейського суду з прав людини.

Об'єктом дослідження є правовідносини, що виникають в процесі реалізації права на цілісність особистості в умовах сьогодення.

Предметом дослідження виступили сутнісний зміст та гарантії захисту права на цілісність особистості.

Методи дослідження. Проведене наукове дослідження базувалося на використанні ряду філософсько-світоглядних, загальнонаукових та спеціально-наукових методів дослідження.

За допомогою *історико-правового методу* здійснено аналіз виникнення та розвитку поняття цілісності особистості в різних історичних епохах, а також проведено дослідження таких категорій як еugenіка, клонування, а також інформована згода на медичне втручання (підрозділи 1.1., 2.1., 2.2).

Формально-юридичний метод застосовується під час вивчення текстів вітчизняних, міжнародних та європейських нормативних актів щодо права на

цілісність особистості, так само як і відповідного прецедентного права Європейського суду з прав людини (підрозділи 1.2., 2.1., 2.2., розділ 3).

Використання *порівняльно-правового методу* дало змогу визначити співвідношення таких різновидів цілісності особистості як фізична, психічна, моральна та соціальна цілісність, а також проаналізувати цілісність особистості з гідністю та автономією людини. Даний метод було застосовано в ході вивчення інформованої згоди особи на медичне втручання та в ході проведення клінічних досліджень (підрозділи 1.1., 2.2.).

На основі *діалектичного методу* вдалося розглянути цілісність особистості як основоположну цінність людини, визначити її характерні риси, дослідити цілісність особистості в якості права людини, торкнутися питання його змісту та обсягу, передумов його формування в контексті медичного та біологічного наукового прогресу (підрозділ 1.1., 1.2.).

Основні результати досліджень, здійснених в ході написання дисертаційної роботи ґрунтуються на аналізі джерел вітчизняної та зарубіжної юридичної доктрини, аналітичних та статистичних матеріалів, Конституції України, законодавства України, міжнародно-правових актів, рекомендацій, звітів та доповідей, інших матеріалів міжнародно-правових організацій Європи та світу, прецедентного права ЄСПЛ.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертаційна робота являється одним з перших комплексних адміністративно-правових досліджень права на цілісність особистості, його змісту та гарантій захисту. В результаті даного дослідження сформульовано ряд нових положень, висновків та пропозицій, а саме:

уперше:

- запропоновано авторське визначення цілісності особистості, як сукупності взаємопов'язаних вимог, свобод, імунітетів та гарантій, якими володіє особа відносно адресатів даного права, та якими забезпечується її можливість до повноти та довершеності у фізичному,

психічному, моральному та соціальному смислі, в тому числі, і в сфері біомедицини.

- проаналізовано зміст права на цілісність особистості через вивчення його кількісних та якісних показників в тому вигляді, в якому воно закріплене в Хартії основоположних прав Європейського Союзу. Серед якісних характеристик, зокрема, співвідносяться носії даного права, його адресати та речі, які це право надає носіям стосовно адресатів даного права; серед кількісних – межі та обмеження права на цілісність особистості;
- обґрунтовано взаємозв'язок соціальної цілісності та цілісності моральної, де остання являється такою категорією, яку варто здебільшого розглядати як етичну за характером. Людина є цілісною морально, якщо її вчинки по життю відповідають її внутрішнім поглядам та переконанням, а також з іншого боку – зовнішнім нормам суспільної моралі. Соціальну цілісність, в силу її залежності від ставлення суспільства до особистих переконань відповідної людини, можна визначити як повагу до цілісності моральної, чим одночасно пояснюється і відмінність, і взаємозалежність двох даних категорій;

удосконалено:

- положення щодо співвідношення цілісності особистості з автономією та гідністю, а саме щодо того, що якщо в контексті гідності забезпечення цілісності особистості повинне передбачати відсутність неправомірних, негативних посягань, то в рамках автономії людини дотримання цілісності особистості може означати наявність згаданих вище типів посягань, якщо вони є бажаними для особи;
- положення щодо розмежування за змістом та метою інформованої згоди в клінічній медицині та інформованої згоди в рамках дослідницької медицини та біології, а саме, в першому випадку, основною метою визначено медичну допомогу, а ціллю – вилікувати людину; в другому ж випадку на перший план виноситься покращення

способів та засобів надання такої медичної допомоги. Інакше кажучи, у першому випадку, невтручання, тобто відмова від медичного втручання може нанести шкоди здоров'ю та життю людини або ж принаймні є такий ризик. В другому випадку – таких наслідків може бути завдано саме втручанням зі сторони професіоналів;

- видову класифікацію цілісності особистості, в результаті чого було аргументовано пропозицію розглядати фізичну, психічну, моральну та соціальну цілісності не як окремі самостійні її види, як споріднені елементи, грані одного цілого;

набули подальшого розвитку:

- доктринальне розуміння права на цілісність особистості, а саме аргументація щодо основоположності даного права людини в силу притаманних йому універсальності, абстрактності, моральності та пріоритету стосовно позитивного права;
- твердження про помилковість повного ототожнення цілісності особистості та особистої недоторканності, яке частково пояснюється неточним перекладом Хартії основоположних прав людини Європейського Союзу (в перекладі на українську/російську мови перекладають «integrity» (тобто «цілісність») як «недоторканність», яка на оригінальній мові звучить як «security» (тобто «безпека»));
- вивчення прецедентного права Європейського суду з прав людини в сфері цілісності особистості, зокрема детально вивчено та систематизовано позитивні зобов'язання країн в сфері захисту права на цілісність особистості в межах права на повагу до приватного життя, права на життя та заборони тортур, нелюдського та принижуючого гідність поводження та покарання, де в останніх двох випадках такі зобов'язання передбачають більш суворі засоби забезпечення та захисту цілісності особистості, а також щодо визначення рівня важкості відповідного порушення цілісності особистості.

Практичне значення одержаних результатів. Підходи, висновки та пропозиції, що сформульовані в даній науковій роботі можуть бути використані у:

- *науково-дослідній діяльності* – для подальшого теоретичного вивчення права на цілісність особистості, його змісту та механізму забезпечення, в тому числі і в межах розвитку загальних та галузевих юридичних дисциплін, зокрема конституційного права, адміністративного права та медичного права;
- *навчальному процесі* – в ході написання підручників та навчальних посібників з конституційного права, адміністративного права та медичного права, для підвищення кваліфікації, підготовки та перепідготовки фахівців у вищезгаданих сферах, викладання відповідних дисциплін та спецкурсів, наукових дослідженнях студентів та аспірантів;
- *просвітницькій та правовиховній роботі* – для підвищення правової культури населення, державних службовців, працівників органів місцевого самоврядування, а також лікарів, науковців та інших працівників сфери медицини та біології;
- *правотворчій діяльності* – для вдосконалення законодавства України щодо прав та свобод людини, якості надання медичних послуг, науково-дослідної діяльності.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є одноосібно виконаною науковою працею. Усі теоретичні положення, висновки та пропозиції, що виносяться на захист, зокрема ті, що розкривають наукову новизну, базуються на власних дослідженнях, аналізі та переосмисленні наукових та нормативно-правових джерел, отримані та сформульовані автором самостійно.

Апробація результатів дисертації. Основні положення, узагальнення, висновки та пропозиції дисертаційного дослідження обговорювалися на попередньому захисті на кафедрі адміністративного, фінансового та інформаційного права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський

національний університет», а також оприлюднені в ході проведення міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми вдосконалення законодавства та правозастосування» (м. Запоріжжя, 25–26 жовтня 2019 р.), а також міжнародної науково-практичної конференції «Правова система України: сучасні тенденції та фактори розвитку» (м. Запоріжжя, 27–28 березня 2020 р.).

Публікації. Основні положення дисертації викладені у 5 наукових статтях, опублікованих у фахових виданнях, в тому числі в одному зарубіжному науковому виданні, а також у 2 тезах доповідей науково-практичних конференцій.

Структура і обсяг дисертації. Структура роботи обумовлена метою та завданням дослідження і складається зі вступу, трьох розділів, чотирьох підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 183 сторінки, список використаних джерел на 22 сторінках.

РОЗДІЛ І. ЦІЛІСНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ЯК ОСНОВОПОЛОЖНА ЦІННІСТЬ

1.1. Співвідношення цілісності особистості з гідністю та автономією людини

Цілісність особистості є надзвичайно складною категорією в правовій думці, що попри свою фундаментальну значимість, як практично ніяка інша характеризується неоднозначністю визначення та трактування. Цілісність людини розуміють як основоположну цінність, принцип та право людини, як етичну характеристику особистості та як правову категорію. Її вивчають в контексті гідності людини, як поняття, споріднене за змістом з автономією, або нерозривно пов'язують з життям та здоров'ям людини. До забезпечення цілісності особистості вдаються, коли мова йде про право людини на життя, на заборону катування та рабства, на особисту недоторканність та право на повагу до приватного життя, розглядають виключно в контексті медичного права та біоетики, або намагаються захистити в умовах прогресу інформаційно-комунікаційних технологій. При цьому, розділяють різні види цілісності, як от фізичну цілісність, психічну, психологічну та моральну, соціальну цілісність особистості, або ж наполягають на необхідності сприйняття всіх цих частин як єдиного цілого.

Аналіз вітчизняних, зарубіжних та міжнародних джерел нормативного, доктринального та прецедентного характеру приводить до висновку про відсутність єдиного системного та глибинного концептуального розуміння цілісності особистості. З огляду на це, в цілях об'єктивності та повноти даного дослідження, важливо вивчити особливості зародження та еволюції вищеназваного поняття та розглянути підходи до його сучасного розуміння.

Цілісність особистості, як основоположну цінність з давніх давен і до сьогодні ставлять в один ряд з поняттями гідності людини та її автономією, чим обумовлена нагальна потреба більш детально дослідити природу двох названих

вище категорій, а також визначити межі та характер їх співвідношення з цілісністю особистості.

Концепція гідності на сьогоднішній день відіграє чи не найважливішу роль в політичному та правовому вимірах. Людська гідність, як юридична концепція, ставить перед науковцями багато питань, на які не завжди знайдені відповіді, оскільки на сьогодні в доктринальних колах не існує цілісної концепції стосовно сутності та меж гідності особи. В різноманітних дослідженнях вчені констатують, що навряд існує категорія, природу якої важче досягнути в праві, ніж концепцію гідності людини.

Всеохоплюючий характер даного поняття виражається і в тому, що гідністю аргументують часто протилежні позиції в диспутах. До прикладу, до гідності звертаються для виправдання захисту життя, а з іншого боку – апелюють нею на користь права його завершення. Її використовують як важіль на користь автономії та виправдовуючи позицію проти останньої. Нею захищають право на свободу сповідувати релігію та критикують релігійні обов'язки. Часто гідність характеризують як частину внутрішньої царини людини, в той час, як також нерідко наполягають, що гідність сильно залежить від політичних та культурних обставин [1].

В силу того, що гідність часто застосовується для доведення позицій «за» та «проти» однієї тієї ж тематики, деякі науковці піддають сумніву її важливість та наполягають на тому, що дана концепція вичерпала себе. Інші ж, не дивлячись на це, продовжують виступати на захист гідності людини.

Однак, більшість вчених, все ж схиляється до надважливості гідності в правовій теорії та теорії прав людини.

Так, Адено Аддіс зазначає в своїх роботах, що не дивлячись на звинувачення гідності в тому, що вона стосується буквально всього, а тому означає нічого, на думку автора помилково применшувати її помітність [2].

Мішель Фінк у своїх наукових пошуках доходить висновків, що завдяки своїм нечітким правовим контурам та наділеності таким чином концептуальною гнучкістю, гідність займає особливо важливе та корисне місце в процесі розвитку

емоційних прав людини. Як поняття, позбавлене чіткого юридичного значення, але все ще привабливе на інтуїтивно зрозумілому рівні, гідністю можна легко маніпулювати та переноситись у ряд юридичних контекстів [3].

Попри все вищезазначене, можна стверджувати, що в умовах сьогодення, гідність є ключовим елементом транснаціональної лексики в сфері прав людини та конституціоналізму, що виражається при цьому у формі права людини, закріплюється у внутрішніх законодавствах як правовий принцип, або ж визнається різноманітними Основними законами найвищою, основоположною цінністю.

Розуміння концепції гідності варіюється з доволі широким розрізом, починаючи від простих визначень без складного змістовного навантаження і закінчуючи трактуванням категорії гідності людини як ядра всієї теорії фундаментальних її прав та свобод. Так, часто вчені та законодавці підводять під поняття гідності людини неправомірне розголошення інформації про особу або її персональних даних, або ж порушення репутації особи. Інші обмежують трактування гідності заборонаю катувань, нелюдського чи такого, що принижує гідність поводження. Науковці відносять гідність до переліку прав людини, визначають його як правовий принцип, аналізують як поняття, яке не є ні правом людини, ні принципом, а являється основоположною соціальною цінністю і так далі.

З точки зору історії філософсько-правової думки, гідність людини викликала інтерес ще в античні часи. Тоді світила римського права аналізували гідність в контексті «індивідуальної та правової честі». Близько до сучасного розуміння трактував гідність Цицерон. Вже тоді він вважав її такою цінністю, яка належить кожній людині, а тому весь народ повинен мати право на повагу до гідності. Людський рід, характеризується наявністю «вищого розуму», наділений здатністю мислити та пізнавати себе, а тому гідність є універсальною. Однак, в ті часи такі позиції мислителя не сприймалися всерйоз, на противагу вченням Платона, які базувалися на класовому поділі суспільства. Платон

розглядав гідність як набуту чесноту, яка належала лише представникам найвищих ланок в соціумі [4, с. 74].

Подібні погляди були на піку визнання аж до епохи Відродження. Тоді на зміну дефініції гідності як вибіркової набутої якості, її починають описувати як природню рису, якою володіє кожна людина та яка впливає вже з самого факту її народження. Вихідною ідеєю політичних і правових вчень в даний період була думка про необхідність утвердження в суспільній свідомості самоцінності особистості, визнання гідності і автономії кожного індивіда, забезпечення умов для вільного розвитку людини, надання кожному можливості власними силами досягти свого щастя [5, с. 42].

Кант І. визначав гідність абсолютною чеснотою, до якої неможливо прирівняти за цінністю ні одну іншу, оскільки вона є безцінною. Як пояснював Імануїл Кант, якого по праву називають батьком сучасної ідеї гідності людини, люди повинні ставитися один до одного як до самоцінностей і ніколи як до засобів досягнення своїх власних цілей. Ціну мають речі, а люди наділені гідністю. Таку свою позицію автор оформив в філософсько-етичну формулу категоричного імперативу [6, с. 247]. Подібних ідей притримувався і Томас Гоббс, який також наполягав на безцінності гідності, оскільки вона є відмінною від вартості та заслуг. Людина гідна того, до чого здатна [7, с. 67].

Сьогодні концепція гідності, ввібравши в себе імперативи, закладені в епоху Відродження, щільно увійшла в право в усіх його розуміннях, перетворившись при цьому в центральну його чесноту. Гідність людини, її поняття та роль розкриваються в базових міжнародних документах в сфері прав людини: Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про громадянські та політичні права, Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права, Конвенції ООН про права дитини, Конвенції ООН проти катувань, Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації стосовно жінок тощо.

Ні один з вказаних правових актів, попри це, не дає єдиної відповіді щодо того, що ж таке гідність і яка саме її роль. Однозначно пов'язуючи її з правами

людини, органи Європейського Союзу кваліфікують гідність як фундаментальний принцип, а захист гідності називають загальним принципом права ЄС. Структури Ради Європи перманентно посилаються на гідність в контексті порушення прав людини та часто згадують гідність в тематиці біомедицини. Проте, до недавнього часу, в європейському праві, гідність в основному розумілася в контексті нелюдського та принизливого поводження.

В національному праві України тенденція до розмитості концепції гідності також присутня. За загальними правилами, на території держави діють норми міжнародного права, що були нею ратифіковані, а тому українська правова позиція щодо поняття гідності перебрала ту, що висвітлена в міжнародних договорах, починаючи з Загальної декларації прав людини. І в Конституції України «гідність» означає «цінність людської особистості» [8, с. 76].

Так, стаття 3 Конституції України визначає гідність як найвищу соціальну цінність в державі, пліч-о-пліч з правом на життя, здоров'ям, особистою недоторканністю, що гарантують безпеку особи. Як зазначає український дослідник Савчин М.С., це є широке трактування гідності у вітчизняному праві. Окрім цього, стаття 28 Конституції України закріплює ще й поняття гідності у вузькому її розумінні, як суб'єктивне право особи висувати вимоги до держави захистити її від катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує її гідність, поводження чи покарання. Також встановлюється заборона проведення медичних, наукових чи інших дослідів над людиною без її вільної згоди [9].

Іншими ж авторами твердження Савчина розширюється ще більше, відносячи до таких, що тлумачать гідність ще й статті 21 Конституції України, якою гарантується свобода та рівність кожного в гідності і правах та статтю 68, яка встановлює заборону на посягання на права і свободи, честь і гідність інших людей.

Конституційний суд України роз'яснює гідність як принцип права, що тісно взаємопов'язаний з верховенством права і є найвищою конституційною цінністю [9].

Гідність людини зустрічається також і в приватно-правових відносинах, зокрема в Цивільному Кодексі України, де її розглядають разом з репутацією людини, а також в пов'язаних судових прецедентах. Не дивлячись на наявність прихильників такої позиції також і серед авторів наукової літератури, багато вчених все ж висловлюються проти такої конструкції, апелюючи щодо не виправданого звуження тим самим змісту гідності. Головін А.С. взагалі наполягає на тому, що розуміння гідності в контексті репутації особи нівелює її природу як правового інституту і обмежує правове гарантування гідності людини. При цьому, доречніше розуміти гідність як суб'єктивне право особи, її спроможність реалізувати свою моральну сутність за допомогою юридичних та не заборонених законом неюридичних засобів, як стверджує автор [10, с. 94].

Ряд авторів, серед яких В.В. Головченко та О.В. Головченко вважають, що гідність людини – правовий принцип, з якого випливає суб'єктивне право: «гідність у правовій системі – це не лише конституційний принцип, а й природне невід'ємне право кожної людини. На основі принципу гідності формується суб'єктивне право людини на гідність» [11, с. 55].

Поряд з цим більшість сучасних наукових позицій, все ж утримуються від кваліфікації гідності як права людини або принципу, схилиючи терези на користь того, що гідність є соціальною цінністю. Так, гідністю називають визнання зі сторони суспільства цінності, унікальності та неповторності людини, її значимості як одиниці в множині людства [12, с. 143].

Професор П. Рабінович характеризує гідність як моральну цінність, що стосується самоцінності людини як родової біосоціальної істоти, зумовленої існуючими суспільними відносинами та іншими факторами людського буття. На його думку, гідність людини є абсолютною, об'єктивно недоторканною, вона не може бути об'єктом порушення [13, с. 8-9].

Влучно висловлюється з такого питання Шулькіна Н.Г., яка називає гідність фундаментальною нормою існуючого державного ладу, а також підвалиною конституційного організованого суспільства, яка являє собою сукупність конституційних прав і свобод, що дають можливість кожному стати, бути та

залишатися собою. Це сукупність різноманітних орієнтирів, соціальних та правових можливостей, національної культури країни, якими зумовлюється сутність гідності на тому чи іншому історичному етапі розвитку суспільства та світу [14, с. 220].

Безперечно, гідність є найвищою соціальною цінністю. Вона свідчить, в об'єктивному аспекті, про значущість людини для суспільства з погляду її моральних, духовних, фізичних (природних) якостей, тобто значущість індивіда як людини, як представника людства, незважаючи на належність до тієї чи іншої соціальної спільноти, групи й становища в суспільстві, а в суб'єктивному аспекті – про особистісну значущість для самої особи її моральних, духовних, фізичних (природних) якостей [15, с. 42-43].

Все вищезазначене дозволяє дійти висновку про відсутність консенсусу щодо однозначного місця гідності в системі прав людини. Однак, про те, що категорію гідності не слід звужувати до розуміння права людини чи правового принципу, а варто сприймати як основоположну людську цінність, яка є базою для всього буття людини, а отже і права і системи прав людини, свідчать і сучасні світові правові тенденції. В той же час, така модель сприйняття гідності як ніяка інша споріднена з класичним її трактуванням. Ще кантівська школа називала гідністю ту чесноту людини, яка і визначає її «людяність», без якої особа втрачає і свою особистість, і взагалі можливість бути людиною [16, с. 302].

До поняття цілісності закликали при найрізноманітніших обставинах та в силу безлічі причин. Однак, в найзагальнішому, можна відмітити, що терміном «цілісність» описували найчастіше два варіанти відносин. В першому випадку, цілісністю іменували відданість людини її моральним нормам та етичним стандартам. Тобто, особа, яка беззастережно слідує в своїй поведінці загальноприйнятим правилам поведінки, так-званому «моральному кодексу», є цілісною особою (моральна цілісність). В такому значенні цілісність розглядається як певна людська чеснота, риса характеру людини. Такій особі можна протиставити брехливих, нечесних, корумпованих, лицемірних людей і

так далі, тобто тих, хто своїми діями не проявляє високо оцінюваних, «правильних» та похвальних в масах чеснот.

Цілісних осіб в суспільстві поважають за їх моральну чесність та правильність. Така повага, як її називає Стівен Даруолл, є «оціночною повагою», оскільки виникає в силу позитивного ставлення до чийось особистих переконань та вчинків. Такого роду повага до цілісності особистості відрізняється від поваги, яка повинна бути до гідності особи.повага до гідності людини повинна виникати з однієї причини: в силу «людяності особи», не більше і не менше. В такому розумінні, на думку Даруолла, повагу можна назвати «повагою визнання», яку він визначає, як моральну вимогу, що ставиться до однієї людини в силу існування іншої особи. Такий вид поваги не потрібно заслужувати і він є гарантований в рівній мірі всім людям – і тим, які є цілісними, і тим, спосіб життя чи то позиції яких ідуть в розріз з суспільною мораллю. Коли людину позбавляють «поваги визнання», її автоматично піддають приниженню. І не важливо чи, до прикладу, катуванням піддають безневинну чесну людину чи терориста [17, с. 41].

Є ще одне розуміння цілісності – розуміння її як повноти та довершеності. В такому значенні цілісність є нерозривною з концепцією гідності людини. Можна назвати два аспекти такої повноти та довершеності. В першому, цілісність особистості має різні виміри, такі як фізичний, психологічний та соціальний. Особа є «цілою» лише якщо всі ці виміри її існування захищені від обмежень чи погрози якихось обмежень. Другий аспект передбачає, що цілісність як повнота та довершеність, не є автоматичним та індивідуальним явищем. Вона виступає явищем соціальним в тому контексті, що гідність особи стає «значимою» лише за умови взаємодії з іншими, оскільки особа – це не просто фізичне тіло, це істота, яка розвиває свої центральні основи та ідентичності, обов'язки та погляди через контакт з іншими такими істотами.

В будь-якому випадку, коли мова йде про гідність людини або ж коли під питанням приниження гідності особи, точкою відліку служить повнота чи довершеність особи. В філософському розрізі, Гейбріел Тейлор відстоює

розуміння цілісності як повноти, зазначаючи, що найбільш фундаментальним поняттям цілісної особи є любов до себе, чиє «я» є інтегрованим, а життя – цілним. А захист цього цілісного та інтегрованого «я» – це ядро, з якого людина може розквітнути в усій красі [18].

Девід Фелдман в своїй науковій роботі «Громадянські свободи та права людини в Англії та Уельсі» пояснює право на цілісність особистості, як право на свободу від фізичного втручання. Це включає в себе негативні свободи: свободу від фізичної атаки, катування, медичних чи інших експериментів, імунізації чи примусової евгеніки, соціальної стерилізації, а також жорстокого чи принизливого поводження та покарання. Воно також накладає ряд позитивних зобов'язань на державу з метою захистити людину від втручання зі сторони третіх осіб [19, с. 563].

Посягання на цілісність особи можуть здійснюватися як зі сторони третіх осіб, так і особою самостійно. Поняття гідності, яке асоціюють з автономією, відповідно до вчень І. Канта, роз'яснює чому особі потрібно утриматися від свавільного здійснення вчинків, які знецінюють той чи інший аспект їхнього існування. Гідність же в розумінні цілісності стосується більше особистості в її абсолютній повноті та сукупності всіх елементів, а не окремих вчинків чи правомочностей – чи то в силу автономії чи іншої причини.

Таким чином, на основі вищесказаного, можна зробити висновок про нерозривний взаємозв'язок гідності людини та цілісності людини. Однак межі та характер такого взаємозв'язку залишається під питанням. Задля оцінки такого взаємозв'язку необхідно, окрім іншого, визначити які є види цілісності особистості.

В нормативних джерелах найчастіше зустрічається фізична та психічна цілісність особистості. Такі два її види виокремлені і в Хартії фундаментальних прав людини Європейського Союзу. Американська правова система, окрім фізичної та психічної цілісності виділяє також цілісність моральну, як зазначено в Пакті Сан-Хосе 1969 року.

Поняття фізичної цілісності є доволі зрозумілим та легким для сприйняття навіть на побутовому рівні, як панування та контроль над власним тілом, недоторканність фізичного тіла людини, заборона будь-яких зовнішніх на те посягань без дозволу людини.

Щодо психічної цілісності, то однозначного визначення, як і ґрунтовних досліджень цієї категорії з точки зору права практично немає.

Як зазначає Андреа Лавацца в дослідженні свободи думки людини, психічна цілісність – це панування особи над її ментальним станом, даними в її мозку, коли ніхто без згоди цієї особи не може переглядати, поширювати чи змінювати такий стан чи дані з метою впливу чи керування цією особою будь-яким способом [20].

За аналогією до фізичної, логічним є визначити психічну цілісність як контроль та панування над власними думками та розумом, недоторканність психіки людини, заборона будь-яких неправомірних на неї посягань. Однак, не дивлячись на це, природа і зміст такого поняття є складнішим (якщо придатним) як для визначення, так і для розуміння.

Акцент в даному контексті варто поставити на питанні стосовно того, чи взагалі можливо дати повне та універсальне визначення психічної цілісності людини. Складність поняття психічної цілісності, на відміну від фізичної, заключається в відсутності її чітких меж та існування в матеріальному світі. Тому важко визначити, які саме фактори та чинники ззовні можна вважати посяганнями на психіку людини, а також границі наявності чи відсутності інформованої згоди на таке втручання. З іншого боку, на нашу думку, визначення поняття психічної цілісності людини з встановленням її меж може призвести до невиправданого звуження змісту такої категорії, що на практиці ризикує викликати складнощі на етапі нормативного забезпечення психічної цілісності.

Окрім цього, авторами також виділяється моральна цілісність особистості. Платон наполягав в ході дослідження моральної свідомості, що така гармонія (цілісність) виникає в тому стані, в якому всі частини власного я направлені в сторону Добра [21].

Професор в сфері психології та статистики Техаського університету в Остіні дуже просто та влучно визначає моральну цілісність особистості як чесність з самим собою [22]. Біл Уоллас, професор в сфері соціальної психології зазначає, що моральна цілісність настає тоді, коли різні частинки одного розуму складаються в єдине ціле. Морально цілісна людина функціонує через досвід як цілісна одиниця – відповідно до єдиних «правильних» принципів в усіх сферах свого життя. Інколи, навіть недостача життєвих принципів може вважатися як відсутність моральної цілісності [23].

Тобто, моральну цілісність можна розглядати як категорію цілісності, що пов'язана з етичними принципами особистості та її спроможністю жити, функціонувати та діяти щодо себе та інших відповідно до принципів суспільної моралі та власних переконань, якщо вони не шкодять іншим.

Деякими науковцями також окремо виділяється соціальна цілісність. Адено Аддіс описує цю категорію наступним чином: «Неможливість особи через певні культурні чи то юридичні перепони цілком і повністю себе виразити невідворотно приводить до приниження гідності такої людини. Нема нічого більш зневажливого та принизливого, ніж бути змушеним заперечувати частину себе самого. Таке життя є не лише мізерним, і, відповідно, несумісним з гідністю людини як її цілісністю, але також, за деяких обставин, йому бракує цілісності в розумінні неможливості жити згідно з етичним кодексом правди та відкритості (моральна цілісність). Остання ситуація виникає, коли особа в умовах погроз та страху культурної чи правової розправи веде життя в брехні та обмані, яке Кенї Йошіно називає життям «приховування... Цілісні ж люди чесні в своїх основоположних принципах, на кшталт того, як та кого любити». Такі принципи та поведінка є надзвичайно важливою частиною змісту нашого життя. І такі дії та принципи виражають гідність та цілісність. А тому, коли особа змушена через культурні чи юридичні обставини заперечувати такі принципи, саморозуміння такої людини стає розколоте або принаймні дезорієнтоване. Приниження – це тривала жорстокість від фізичної до психологічної (і соціальної) царин страждання» [2].

Цікавими є позиції тих авторів, які тлумачать соціальну цілісність в контексті заборони рабства та підневільної праці. На їхню думку, положення людини в якості раба, за своїм змістом означає, що така особа є власністю, тобто заперечується сама «людяність» особи, що в свою чергу можна трактувати як «соціальну смерть і, відповідно, втрату соціальної цілісності особи (більш детально про це йтиметься в наступному підрозділі даної роботи). Звідси випливає, що соціальна цілісність людини – це її змога, як людської істоти, залишатися повноцінним членом соціуму з рівними правами, свободами та обов'язками в такому соціумі.

З таких визначень моральної цілісності та соціальності цілісності можна зробити висновок, що два даних види є спорідненими. На нашу думку, моральна цілісність – це відповідність дій людини її переконанням. Соціальна цілісність – це можливість жити в соціумі відповідно цих переконань. Моральна та соціальна цілісність є нерозривно пов'язаними категоріями, однак, на відміну від першої, друга видається більш оціночним поняттям, таким, яке не зовсім залежить від самої людини, оскільки соціальної цілісності не може бути без участі інших представників суспільства та їх толерантного ставлення до цілісності моральної того чи іншого індивіда. По суті, мова йде про повагу суспільства до власного «я» кожного з членів такого суспільства.

Через призму «гідності людини» поняття «поваги» пояснюється в Хартії основоположних прав ЄС, статутних документах даної структури, а також в прецедентному праві Європейського суду з прав людини, в яких наполягають на необхідності абсолютної, неупередженої та об'єктивної поваги до гідності людини, оскільки «в основу самого інституту природних прав людини покладено ідею про людину як морального суб'єкта, повага до гідності якого має бути юридично забезпечена» [24].

Науковці вибудовують концепцію поваги на базі того, що кожна людина має право бути автономною та рівною у поводженні з іншими людьми, з огляду на свою особисту гідність. З негативної точки зору повагою називають «таку модель поведінки людини, згідно з якою з людьми не можна поводитися, як з

неживими істотами чи з комахами, вбивати задля харчування, полювати на них, знущатися, вселяти відчуття меншовартості». У позитивному сенсі повагу визначають як зобов'язання «сприяти іншим розвивати власні можливості, вислуховувати думки інших, розуміти інших, вчиняти дії, прийнятні для обох сторін» [24].

А тому, на нашу думку, нерозривний зв'язок моральної та соціальної цілісності можна описати формулою, в якій соціальна цілісність прирівнюється до поваги до моральної цілісності.

Отже, можна виділити такі види цілісності особистості, як фізичну, психічну, моральну та соціальну. При цьому, джерела показують, що науковці, законодавці та практики однозначно пов'язують гідність людини здебільшого з фізичною цілісністю. Це обумовлено тим, що якими б не були особистості та індивідуальності, а також що б не приховував у собі внутрішній світ людини, це завжди фізичне тіло. Фізична цілісність – це мінімум, який необхідний для концепції людини. Як зазначав Дж. М. Бернштейн, сутність людини знаходиться в її тілі, а тіло – вразливе до атак та неправомірних вторгнень зі сторони інших [25]. Майкл Фоколт в своїх наукових працях висвітлив на основі історичних методів як легко тіло може бути як об'єктом для управління чи знищення, так і «знаряддям» для виконання тих чи інших функцій, як універсально воно може, з одного боку, бути засобом, а з іншого – предметом підкорення [26].

Національне та міжнародне право показує, що фізична цілісність розуміється законодавцями як гідність людини. Така ж ситуація склалася і в прецедентному праві багатьох країн, в тому числі і в рішеннях Верховних та Конституційних судів. В рішенні 1999 року проти Канадського Міністерства працевлаштування та імміграції, суддя Верховного Суду Канади Френк Іякобуччі (Frank Iacobucci) відмітив, що гідність людини стосується фізичної та психологічної цілісності та розширення прав і можливостей. Конституційний Суд Південно-Африканської Республіки у рішенні по справі стосовно тілесних покарань в школах пов'язав заборону таких дій з гідністю людини, а саме: «заборона фізичних покарань в школах відіграє принципову та основоположну

роль, та покликана однозначно пропагувати повагу до гідності та фізичної і емоційної цілісності всіх дітей» (Christian Education South Africa v. Minister of Education) [27]. Суддя Верховного Суду США Кеннеді також робить подібні заявки. В справі *Olmstead v. L.C. Zimring*, яка стосувалася лікування осіб з психічними вадами, суддя відмітив, що життя таких осіб було буквально позбавлене цілісності тіла та розуму, як основи розуміння гідності особи.

В ірландських судах також піднімалися проблеми гідності в контексті фізичної цілісності. Так, у справі про відключення апарату життєвого забезпечення для особи, що перебувала в вегетативному стані два десятки років, суддя Верховного Суду Ірландії Денгем назвав порушенням гідності застосовувати інвазійне медичне лікування, яке призводить до втрати фізичної цілісності [26].

Верховний Суд Бразилії піднімав питання гідності людини в справах, що стосувалися тортур. В справі *Herbert Fernando de Carvalho*, суд дійшов висновку, що вимагання у особи доказів шляхом тортур – порушення гідності особи. В справі *Rio Grande do Sul*, судом було застосовано гідність людини як аргумент, щоб змусити владу виправити недостачу санітарних умов у місцях позбавлення волі, зазначивши при цьому, що такі умови являють собою мінімум, потрібний для забезпечення фізичної та ментальної цілісності, які впливають з гідності.

Коли мова йде про цілісність особистості, перше що приходить на думку – це цілісність фізична, приниження ж – це фізичне насильство чи вторгнення в тіло особи. Оскільки фізична цілісність та автономія – це невід’ємні складові людської істоти, посягання на них являється запереченням статусу «людини» своєї жертви, а отже – запереченням її гідності. Під фізичною цілісністю варто розуміти не лише те, що її потрібно захищати від прямих атак, на кшталт ляпасу, але також і необхідність захисту від атак інших на фундаментальні потреби та ритми людського організму та життя: потреба спати, випорожнитись, їсти тощо. І в такому широкому розумінні, фізична цілісність асоціюється з гідністю людини.

Отже, можна зробити висновок, що гідність та фізична цілість часто сприймаються як суміжні поняття. Як написано, в статті Адено Аддіса, джерела показують наявність консенсусу стосовно того, що повага до цілісності особистості, чи то в нормативному, фізичному, соціальному чи емоційному(психологічному) розумінні, стала важливою частиною гідності особи. Будь-яка форма систематичного приниження особи зачіпає гідність людини. Незалежно від різних культур та традицій, люди дійшли висновку, що охорона цілісності особи, її повноти, це обов'язкова умова її чи його гідності.

В своїй науковій роботі Крістофер МакКруден запропонував ідею «мінімального ядра» гідності, яка передбачає, що «кожна людська істота володіє сутнісною значимістю... [та] така сутнісна значимість повинна визнаватися та шануватися іншими, і що деякі форми поведінки є несумісними з такою повагою до сутнісної значимості» [2].

Однак, чи можна говорити про порушення фізичної цілісності в розриві від порушення в той же самий час цілісності психічної, або ж інших видів цілісності. Як зазначає Джордж Кейтеб, гідність являється екзистенціальною цінністю. Коли цілісність особи під загрозою, її існування теж під загрозою в якомусь розумінні, а метою гідності є захист цієї цілісності особистості в усіх її вимірах. В такому значенні приниженні можна назвати «спустошенням» особистості [28].

Якщо споглядати на це питання в найширшому розумінні, з точки зору природи людського організму та сприйняття особи як біо-психо-соціальної істоти, то будь-яке фізичне втручання тягне за собою і психологічне. Фізична та психологічна цілісність є нерозривно пов'язаними, що впливає щонайменше з того факту, що за психіку людини як нематеріальну категорію відповідає фізично існуючий орган тіла людини – її мозок. Сучасні медицина та психологія все більше фізичних симптомів пов'язують з позитивними чи негативними станами психіки людини, що називається психосоматикою.

Слід також відмітити, що в науковій психологічній літературі, принцип фізичної цілісності визначають також зі сторони особистої автономії, самовласності та самовизначення людини стосовно її власного тіла [21]. Згідно

такого тлумачення фізичної цілісності, вона передбачає право людини розпоряджатися своїм фізичним тілом так, як вона сама цього бажає, що очевидно передбачає наявність і елементу психічної цілісності особистості, оскільки вищеописані бажання – частина психіки, внутрішнього світу людини.

Не можна порушити фізичну цілісність особи, не зачепивши при цьому її психіку та не посягнувши на цілісність останньої. Заборона тортур, нелюдського або такого, що принижує гідність людини поводження та покарання, як та норма, в рамках якої найчастіше ототожнюють фізичну цілісність з гідністю людини, передбачає катування або інше жорстоке поводження як форму фізичного впливу на людину (посягання на фізичну цілісність особи), яке однак здійснюється з метою психологічного тиску на неї (посягання на психічну цілісність особи). Тобто, такі дії, окрім фізичного втручання, передбачають ще й втручання психологічне.

Таким чином, можна констатувати, що будь-яке порушення фізичної цілісності людини тягне за собою посягання і на її цілісність психічну. Тому, позиції авторів щодо нерозривного зв'язку гідності людини з її фізичною цілісністю, варто розширити та додати сюди і психічну цілісність.

При цьому, слід відмітити, що це не обов'язково повинно відбуватися і в зворотньому напрямку. На прикладі все тієї ж норми про заборону катування, жорстоким поводження в міжнародному праві розуміють також і погрозу застосування такого поводження до людини чи її близьких, якщо така загроза реальна та негайна. При цьому, відбувається порушення психічної цілісності людини, хоча цілісність фізична залишилася неторкненою. Так само, під питанням залишається, яка ж цілісність більше страждає у випадку так-званого «латентного» фізичного насильства – коли людині не дають сходити в туалет, чи не кормлять, завдають шкоди сильним звуком тощо. Або ж, в світлі сучасних біомедичних прогресивних методик, актуальним залишається питання, чи є клонування людини порушенням фізичної цілісності чи все ж психічної цілісності.

Питання моральної та соціальної цілісності людини часто піднімається у випадку, коли мова йде про права сексуальних меншин. Недотримання країнами своїх позитивних зобов'язань в сфері дотримання рівності та недискримінації, а також високий рівень несприйняття в соціумі тягнуть за собою той факт, що особи не мають можливості жити стосовно своїх внутрішніх бажань та переконань, а також діяти відповідно до них. А отже порушують моральну та соціальну цілісність особистості. З іншого боку, неможливість бути собою та піддавання постійним цькуванням та нападам зі сторони інших - це порушення психічної цілісності. Коли такі напади переростають в фізичне насильство – це фізична цілісність. Коли особа не може вступити в сексуальний контакт з бажаною людиною – фізична і психічна цілісність, коли вступає в такі зносини, але відчувається винною – фізична і психічна цілісність.

В процесі дослідження цілісності особистості варто відмітити, що нею передбачається також і можливість самому приймати рішення стосовно свого тіла, розуму, душі, способу життя, ролі та місця в соціумі. Право вибору, самостійного та незалежного, є беззаперечною частиною гідності та цілісності людини як на теоретичному, так і на нормативному рівні, чим обумовлюється спорідненість досліджуваної категорії з поняттям автономії.

Автономія людини є категорією, що походить від концепції гідності особи. Основні принципи автономії людини були закладені в епоху Відродження. Відносною точкою відліку її найоптимальнішого сучасного змісту слід вважати 1496 рік, коли італійський філософ Піко Делла Мірандола випустив наукову роботу на дану тематику «Промова про гідність людини», в якому описав гідність під кутом, який пізніше ляже в основу дефініції автономії людини, а саме, що: «Гідність людини полягає в тому, що вона сама виступає творцем своєї суті. Людина може бути тим, ким хоче бути; вона робить себе такою, якою сама обирає». Тобто, іншими словами автономія людини в найпростішому сенсі – це можливість особи до саморегулювання (self-rule, self-legislation) і самоврядування (self-government), коли наголос робиться на можливості самоспрямування, вільного від зовнішніх сил, або, за образним висловом Дж.

Раза, самоавторство (self-authorship), що походить ще з романтичного лібералізму Дж. С. Мілля, який наполягав на різноманітності «експериментів у житті» для пошуку «вільного розвитку індивідуальності» [29].

Як зазначають науковці, «привабливість» автономії обумовлюється її спорідненістю зі свободою, тобто права на невтручання зі сторони держави чи третіх осіб. Ще Аристотель зазначав, що свобода означає, окрім права брати участь у владі, також право жити згідно зі своїми бажаннями.

Мислителі середини минулого століття виділяли два види свободи: негативну та позитивну. Негативна свобода заключалася в свободі дій та контактування з іншими людьми. Позитивна ж передбачала внутрішню свободу людини, свободу її волі та бажань, можливість людини робити власний вибір та впливати на своє власне життя згідно до своїх особистих міркувань та цілей. Сучасними філософами таку концепцію позитивної свободи прийнято визначати «автономією людини»

В етиці розуміння терміну «автономія» зазвичай також пояснюється як «самовизначення особи» та невтручання в дану царину з боку інших, хоча багатьма авторами називаються також характеристики автономії і як позитивної свободи.

Філософська наука класифікує різні форми автономії, а саме автономію як здатність, автономію як реальний стан, автономію як рису характеру, автономію як право на найвищий вплив. При цьому, автономія як здатність, на думку Дж. Уігмана – це здатність до самоуправління, яка залежна від вміння робити раціональний вибір. Лише за наявності такої здатності автономія стає реальною здатністю до самоуправління. Автономія являється сукупністю певних достоїнств, які в своїй сукупності визначають справжній стан автономії. Як зазначає автор, ідеалом автономної людини є справжня індивідуальність, чие самовизначення абсолютно відповідає її потребам, а також приналежність до суспільства [30].

В багатьох сучасних правових джерелах автономію з етичної точки зору пов'язують з медичними та науковими дослідженнями та визначають як право

людини на самовизначення. Дане право є негативним за своїм характером та передбачає право на невтручання, право на власні рішення стосовно свого життя без зовнішнього впливу. Принцип поваги до автономії, таким чином, можна охарактеризувати як моральне правило, спрямоване на захист осіб від втручання патерналістських груп і являється таким принципом, який ліг в основу взаємодії між людьми та тими, хто несе за них соціальну відповідальність.

З огляду на це, автономію людини також часто згадують деякі сучасні автори, які досліджують четверте покоління прав людини. О.Є. Аврамова, яка є одним з таких науковців, вважає автономією суверенну особисту сферу людини, її можливість незалежного волевиявлення, самовизначення, яке ґрунтується на альтернативному виборі норм моралі, релігії, права, і має бути гарантовано захищена від втручання інших суб'єктів, зокрема держави [31, с. 104].

Автономія людини набуває виключного значення в умовах сучасного розуміння цілісності особистості в контексті біомедичного прогресу. На нормативному рівні, воно забезпечується умовою інформованої згоди особи на будь-яке зовнішнє втручання, що закріплено в Хартії фундаментальних прав людини ЄС, про що більш детально йтиметься в другому розділі даної наукової роботи.

В загальному ж важливо розуміти, що автономія надає дещо іншого забарвлення цілісності особистості та її дотриманню. В контексті гідності відправною точкою дотримання цілісності особистості виступала фізична цілісність, порушення якої завжди супроводжується і порушенням психічної цілісності, а також моральної та соціальної. Таким чином, маються на увазі лише неправомірні, негативні або небажані посягання на таку цілісність.

Під призмою автономії людини слід розглядати правомірні втручання в цілісність особи, тобто ті які є корисними або ті, які не обов'язково є корисними, можуть бути нейтральними або ж і взагалі шкідливими, але являються бажаними зі сторони особи. В такому сенсі, навіть шкідливе втручання в тіло особи може бути шляхом забезпечення її цілісності в усій її сукупності, а відмова в таких діях – може порушити фізичну, психічну, моральну чи соціальну цілісність особи,

якщо це суперечить волі особи. Отже, на перший план виноситься саме психічна цілісність, непорушення якої автоматично означає і непорушення цілісності загалом. Межею цілісності особистості в такому разі, традиційно виступають права іншої особи.

Отже, на основі вище сказаного, можна зробити висновок, що фізична, психічна, моральна чи соціальна – це не так види, як скоріше різні грані єдиного цілого, яким виступає цілісність особистості. Така цілісність є беззаперечною умовою забезпечення гідності людини. Важко уявити порушення цілісності людини, яке б не зачіпало її гідність, так само як і навпаки: практично неможливо посягнути на гідність особи, не подразнивши при цьому фізичний, психічний, моральний чи соціальний аспекти її цілісності. При цьому в разі порушення фізичної цілісності, психічна також завжди порушується. Чого не можна сказати про цілісність психічну, загрози якій не обов'язково повинні передбачати факт фізичного втручання в тіло людини. Моральна цілісність особистості – це така категорія, яку варто здебільшого розглядати як етичну за характером. Людина є цілісною морально, якщо її вчинки по життю відповідають її внутрішнім поглядам та переконанням, а також з іншого боку – зовнішнім нормам суспільної моралі. Соціальну цілісність, в силу її залежності від ставлення суспільства до особистих переконань відповідної людини, можна визначити як повагу до цілісності моральної, чим одночасно пояснюється і відмінність, і взаємозалежність двох даних категорій.

Забезпечення цілісності особистості неможливе також без її автономії стосовно власного тіла, психіки та ролі в суспільстві, можливості вибору в рішеннях та діях. В умовах розвитку медичних та біологічних технологій, а також поширення розуміння цілісності особистості в контексті медичного права, автономія людини набуває особливої актуальності та забезпечується у формі умови інформованої згоди пацієнта на будь-яке стороннє втручання. Однак, така ситуація не применшує нагальності визначення місця цілісності особистості в систематиці прав людини, чому присвячено наступний підрозділ даної наукової роботи.

1.2. Цілісність особистості в систематиці прав людини

Хартія фундаментальних прав людини Європейського Союзу являється на сьогодні єдиним правовим документом в європейському праві, яким закріплюється право на цілісність особистості. Відповідно до її статті 3, кожен наділений правом на повагу до його чи її фізичної та психічної цілісності. Частиною 2 даної статті окремо виділяється розуміння наведеного вище положення в світлі медицини та біології, яке додатково захищається вимогою добровільної інформованої згоди зацікавленої особи відповідно правил, встановлених законом, а також три заборони: заборону евгенічних практик, особливо тих, що направлені на селекцію людини; заборону використання тіла людини та його частин як джерела фінансової наживи; заборону репродуктивного клонування людських істот [32].

Хоча цілісність особистості, як окреме право в європейській доктрині є новим, однак фізична цілісність та психічна цілісність особи, як основоположні цінності, виступали та виступають об'єктом захисту різних прав людини вже давно.

Всезначущий та всеохоплюючий характер цілісності особистості як цінності людини зумовлює те, що її згадують в дослідженнях змісту багатьох прав людини.

З цієї точки зору, Г. А. Посей та Т. Датфілд висловлюють думку, що основоположні свободи цілісності особистості це такі цінності, на забезпечення яких спрямовані практично всі положення Загальної декларації прав людини 1948 року [33]. Д. Дж. Аннас доповнює, що даний міжнародний документ, будучи фундаментальним документом в сфері прав людини, виводить тілесну цілісність на центральне місце не лише всіх прав людини, а ще й людської гідності [34, с. 15]. А Д. Гуше наголошує, що ідея захисту цілісності людини пронизує концепцію міжнародного права прав людини споконвічно [35, с. 23].

Посилаючись на широту поняття права на цілісність особистості, окреслення меж якого призведе лише до зайвого звуження змісту даної категорії, деякі науковці в своїх роботах все ж пробували це зробити. Однак, при цьому, такі академічні дослідження не виокремлювали право на цілісність особистості, розглядаючи його в контексті інших прав людини. В найзагальнішому вигляді, воно трактувалося як суб'єктивне природне право людини, яким гарантується невтручання в цілісність організму людини, а саме її тіла, психіки та розуму без її згоди на таке втручання, а також право не бути підданим насиллю, жорстокому поводженню зі сторони держави та третіх осіб.

Саме тому, найчастіше право на цілісності особистості розглядають як таке яке підпадає під зміст заборони катування, нелюдського та принижуючого гідність поводження та покарання, заборони рабства та іншої підневільної праці, права на особисту недоторканність.

Вперше в нормативних джерелах термін «цілісність» в контексті прав людини було закріплено в американському міжнародному праві, а саме в Американській Конвенції про права людини від 22 листопада 1969 року (також відома під назвою Пакт Сан-Хосе), який вступив в силу в 1978 році. В статті 5 «Свобода від тортур» (Right to Humane Treatment) частиною 1 закріплюється право кожного на повагу до фізичної, психічної та моральної цілісності. Далі даною статтею, в частині 2, міститься заборона тортур, або іншого нелюдського чи принизливого покарання чи поводження, а також вказівка на те, що з всіма особами, позбавленими свободи, повинні поводитися з повагою до гідності, що притаманна людським істотам [36].

В європейському праві на той час подібна термінологія не зустрічалася, хоча фактично фізична цілісність як захищувана категорія почала набувати актуальності в післявоєнний період, а саме в другій половині 20 століття.

Основним фактором, який змусив людей замислитися над необхідністю правового захисту людської істоти від знущань, тортур та насильства стали звірства, які мали місце в період панування нацистів. Жорстоке ставлення, експерименти, медичні дослідження та примусове донорство, які масово

здійснювалися в концентраційних таборах призвели до страждань та загибелі мільйонів безневинних. Після створення першого концентраційного табору в німецькому місті Дахау в 1933 році, в короткий проміжок часу, ціла сітка таких закладів розповсюдилася на території Німеччини та окупованих нею країн. В результаті діяльності більш ніж 14 тис. подібних організацій було піддано нелюдським стражданням мільйони людей. По деяким даним, через перебування в концентраційних таборах пройшло близько двох десятків мільйонів людей, з яких більше половини не вижили. Близько двох мільйонів дітей було доведено до смерті через розповсюджену практику використання їх органів для донорства німецьким солдатам.

Після занепаду Нацистського режиму осіб, що брали участь у таких діях було притягнуто до відповідальності на міжнародному військовому трибуналі в Нюрнберзі в 1945-1946 роках, в результаті якого подібні звірства над людьми було визнано воєнними злочинами та злочинами проти людства. Окрім цього, Нюрнберзький процес сприяв прийняттю цілої низки міжнародних правових документів, серед яких Нюрнберзький Кодекс та Женевська конвенція з протоколами до неї. Перший, прийнятий в 1947 році, багато дослідників вважають основною брилою в фундаменті сучасного розуміння права на цілісність особистості, закріпив перші принципи проведення медичних експериментів на людях, етичні правила для вчених, що займаються подібними дослідженнями, а також став першим міжнародним актом, яким встановлено вимогу інформованої згоди особи на проведення медичних процедур.

Заборона катувань чи нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання, виступає одним із основних прав і одночасно гарантією таких невід'ємних прав людини, якими є право на життя, свободу та особисту недоторканність, право на повагу честі й гідності.

Загальна Декларація прав людини статтею 5 закріпила, що: «Ніхто не повинен зазнавати тортур, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує його гідність, поводження та покарання». Практично дослівно дані слова дублюються в статті 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних

свобод. В Міжнародному пакті про громадянські та політичні права в статті 7 також міститься вищеназвана заборона катування, доповнена твердженням, що жодну особу не може бути без її згоди піддано медичним чи науковим дослідям. Пізніше така заборона була більш специфічно регламентована в Конвенції проти катувань та інших жорстких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання Організації Об'єднаних Націй від 1984 року, а також в Європейській конвенції про запобігання катуванням чи нелюдському чи такому, що принижує гідність поводженню чи покарання, прийнятому Радою Європи в 1987 році.

Після ратифікації даних правових документів Україною, органами влади було здійснено ряд кроків для гармонізації вітчизняного законодавства з вищеназваними міжнародними актами. Конституція України в своєму тексті закріпила низку найвищих досягнень міжнародної правової думки у цій сфері. Так, своєю статтею 28 Основний Закон України встановив заборону катування, жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує гідність поводження та покарання.

Визначення поняття катування залишається незмінним з моменту прийняття вищезгаданої Конвенції ООН, а саме: «воно означає будь-яку дію, якою будь-якій особі навмисне заподіюють сильний біль або страждання, фізичні чи моральні, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа чи у вчиненні яких вона підозрюється, а також залякати чи примусити її або третю особу, чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого виду, коли такий біль або страждання заподіюються державними чи посадовими особами чи іншими особами, які виступають як офіційні чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи за їх мовчазної згоди».

Специфічною ознакою заборони катування в розумінні Європейської конвенції з прав людини, порівняно з іншими зазначеними в ній правами людини, є абсолютний характер даної заборони, який не передбачає і не може передбачати ні за яких умов виключень з даного правила чи його обмежень.

Хоча, якщо повернутися до тексту Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських і принижуючих гідність видів поведень та покарань, то в ній міститься певне обмежуюче застереження самої дефініції «катування». А саме, до поняття «катування» не включаються біль або страждання, що виникли внаслідок лише законних санкцій, невіддільні від цих санкцій чи спричиняються ними випадково.

Щодо абсолютного характеру заборони катування, то варто відзначити позицію Європейського суду з прав людини стосовно даного питання, яке доволі чітко та всебічно висвітлене в його прецедентному праві. Так, в пілотному рішенні Каверзін проти України, Страсбурзький Суд наголошує на абсолютному характері заборони катування, оскільки вона містить в собі одну з найголовніших цінностей демократичного суспільства. Конвенція в статті 3 забороняє катування, нелюдське або таке, що принижує гідність поведження та покарання за будь-яких обставин, навіть у випадку боротьби з тероризмом чи з організованою злочинністю. Відповідно до статті 15 Європейської конвенції з прав людини, інші права, в ній зазначені можуть частково обмежуватися у випадках крайньої необхідності, наприклад, за умови воєнного чи надзвичайного стану, в рамках, потрібних для відвернення небезпеки життю нації. Однак, при цьому стаття 3 таких винятків та скорочень мати не може, навіть у разі крайньої суспільної необхідності, воєнного або надзвичайного стану, що загрожує життю нації. Окрім цього, для дотримання положень, зазначених в статті 3 ЄКПЛ, на держави-члени Ради Європи накладаються як негативні, так і позитивні зобов'язання. Також, досліджені джерела показують, що порушення заборони катування можуть носити як матеріальний (зокрема, встановлення відповідальності державних органів за жорстоке поведження з особами, які тримаються під вартою), так і процесуальний характер (непроведення ефективного розслідування, а також уникнення покарання представниками державних органів, відповідальних за таке жорстоке поведження).

На відміну від поняття «катування», міжнародні нормативні документи не містять визначення нелюдського та принижуючого гідність поведження та

покарання. Однак певні відповіді на дане запитання можна віднайти в правозастосуванні. Зокрема, Європейський суд з прав людини, згідно його усталеної практики, розуміє під нелюдським та принижуючим гідність поведженням таке жорстоке поведження, яке відрізняється від катування меншою інтенсивністю, або ж метою таких діянь. При цьому, складнощів для кваліфікації надає той факт що ця межа між поняттями катування та нелюдського чи такого, що принижує гідність поведження є відносною (Текіп проти Туреччини, 1998 рік) [37].

З іншого боку, всі три вищезгадані види жорстокого поведження є пов'язаними між собою. Як зазначала Європейська комісія з прав людини у «Грецькій справі»: «Цілком очевидно, що може існувати поведження, до якого застосовуються усі ці категорії, бо будь-яке катування є нелюдським і таким, що принижує гідність, видом поведження, а нелюдське поведження є також таким, що принижує гідність» [38].

Європейський суд з прав людини вважає поведження «нелюдським», якщо воно завдало сильних душевних та фізичних страждань, було вчинене умисно та характеризується тривалістю в кілька годин. Прикладом такого поведження може слугувати застосування до особи електричного струму (Polonskiy v. Russia, Buzilov v. Moldova) [39].

Нелюдське поведження може також бути виражене лише в погрозі здійснити певні дії, якщо загроза реальна та негайна (Gäfgen v. Germany), або в невчиненні певних дій (наприклад, ненадання інформації про зниклого члена сім'ї (Cyprus v. Turkey) або відмова в зменшенні тривалості ув'язнення для правопорушника (Vinter and Others v. the United Kingdom) [40].

Таке, що принижує гідність поведження направлене на те, щоб принизити та зганьбити особу, викликати у потерпілого відчуття страху, неповноцінності, примусити його діяти проти свого бажання, волі чи совісті, а також зламати фізичний та моральний опір людини (Alloh v Germany, Bouyid v. Belgium) Наприклад, ляпас по обличчю, нанесений працівником правоохоронного органу; три удари різками як покарання за насильницький напад тощо [41].

Таким чином, заборона катування, нелюдського або такого, що принижує гідність поведження та покарання являє собою безапеляційну заборону порушення цілісності особистості, яка не передбачає ніяких виключень або обмежень. При цьому, під дану норму підпадають лише найважчі випадки завдання сильних душевних та фізичних страждань, якими переслідується специфічна мета: отримання зізнання чи інформації; залякування чи примус; будь-які інші причини, що базуються на дискримінації. У випадку дій, які можна кваліфікувати як катування порушуються всі аспекти цілісності людини – фізичний, психічний, моральний та соціальний. При цьому, у випадку нелюдського або принижуючого гідність поведження чи покарання, завдання фізичного болю може і не відбутись, оскільки такі дії можуть обмежитись лише погрозою застосування насильства.

Ще одним правом людини, з яким пов'язують цілісність особистості є право на особисту недоторканність.

В найширшому трактуванні «недоторканність» тлумачать як «охорону від усяких посягань з боку будь-кого, закріплену в законі» або «те, що не можна псувати, знищувати, паплюжити через значимість, важливість тощо» [42, с.336].

Історично, фундамент змісту особистої недоторканності було закладено ще в 13 столітті в текстах Великої Хартії Вольностей (1215 рік). Пізніше, основоположні ідеї даної цінності зустрічаються в Петиції про права (1628 рік) та в Хабеас Корпус Англії (1679 рік), а також в Білі про права (1689 рік). Найактивніше поняття особистої недоторканності як права людини розвивається, як і багато інших соціальних цінностей, в епоху буржуазних революцій. Так, у французькій Декларації прав людини та громадянина зазначено, що людина народжується та живе вільною та рівною в своїх правах. А забезпечення природних та невідчужуваних прав людини, таких як свобода, власність, безпека, особиста недоторканність і опір пригнобленню, являється основною метою держави. На іншому континенті, Декларація незалежності Сполучених Штатів Америки від 1776 року зазначала, що усі люди створені рівними і всі вони обдаровані своїм Творцем деякими невідчужуваними правами,

до числа яких належать: життя, свобода, особиста недоторканність і прагнення до щастя. Для забезпечення цих прав засновані серед людей уряди, що забезпечують свою справедливу владу за згодою тих, над ким вони здійснюють керівництво [43].

Сьогодні право на свободу та особисту недоторканність є фундаментальним правом людини, що закріплене в ряді основоположних як міжнародних правових документів, так і національних конституціях демократичних держав, в тому числі й України. Так, стаття 6 тієї ж Хартії фундаментальних прав ЄС проголошує право на свободу та особисту недоторканність кожної людини. Стаття 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод засвідчує право кожного на свободу та особисту недоторканність, яких нікого не може бути позбавлено, крім ряду виключень, вичерпний перелік яких міститься також в даній статті. Право на свободу та особисту недоторканність можна знайти також в тексті Загальної декларації прав людини (стаття 3), а також Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (стаття 9)

В статті 3 Конституції України, людина та її недоторканність визнаються найвищою соціальною цінністю. Стаття 29 ж даного правового акту гарантує кожному право на свободу та особисту недоторканність, в межах якого арешт особи та тримання її під вартою без вмотивованого рішення суду або без законних на те підстав, встановлених законом є неправомірним.

Доктринальні джерела свідчать про відсутність в сучасному праві єдиного підходу до розуміння цілісного змісту особистої недоторканності, а світлина історії демонструють, що зміст права на особисту недоторканність характеризується мінливістю та залежністю від соціальних та політичних умов в тих чи інших державних та часових реаліях.

Хоча на розвиток та визначення природи особистої недоторканності та характеру взаємин з державною владою продовжує впливати позитивістський підхід в праві, однак на сучасному етапі розвитку влади та суспільства, все ж тенденції диктують першість природно-правовій концепції, в основі якої є

пропагування свободи та автономії, природніх та невід'ємних прав людини, обмеження всеосяжності державної влади. З такої позиції, на сучасному змісті особистої недоторканності чи не найвагомніше відбилися вчення Імануїла Канта, якими відстоювалися природжений характер свободи, забезпечення якої є основною умовою позитивного та якісного розвитку людини [44, с. 95].

Надзвичайно вагомим є також внесок німецького філософа та мислителя Георга Гегеля, який з точки зору абстрактного права визначав такі рівні свободи: а) рух від абстрактного до конкретного; б) судження про неправди (ненавмисну, обдурювання, злочин); в) змішування абстрактного права і моралі, що призводить до об'єктивізації свободи через сім'ю, громадянське суспільство і державу. Вчений наполягав, що кожна людина має бути особистістю і поважати інших як особистостей. Лише за такої умови людина матиме свободу. Конкретне ж право, він вважав, проявляється у формальній свободі. А сама свобода належить людині від народження. Природне розуміння свободи характеризується періодом переходу до ліберальних цивілізацій, до демократичного переобладнання суспільства [45, с. 50].

Як зазначає Грובהва В.П., подальший розвиток ідеї особистої недоторканності у світовій спільноті пов'язаний з глибоким проникненням у позитивне право відродженого природного права, вираженого в системі загальноновизнаних невід'ємних прав людини, які стають правовим базисом, юридичною основою національних правових систем.

Як влучно пише автор, особиста недоторканність являється одночасно і умовою прояву свободи людини, і найвагомнішою складовою тієї ж свободи. Соціальна природа особистої недоторканності заключається в такому стані, за якого вона може бути захищена від посягань з боку державних органів та посадових осіб, а також між громадянами, і в той самий час дає можливість людині задовольняти свої потреби та інтереси, розвиватися, реалізовувати свою свободу, користуючись при цьому природніми та соціальними можливостями [46, с. 21-22].

Право на цілісність особистості часто асоціюють з правом на особисту недоторканність також і з огляду на те, що в перекладі на російську/українську мови дане право звучить як «право на особисту недоторканність» («право на личную неприкосновенность»). В такому формулюванні воно є співзвучним з правом на свободу та особисту недоторканність, яке, попри це, являється дещо іншим за своїм змістом.

При цьому, слід відмітити, що в оригінальних текстах тієї ж Хартії фундаментальних прав ЄС чи Європейської конвенції прав людини, в статтях про право на свободу та особисту недоторканність використовується слово «security», тобто авторами те, що українські та російські законодавці перекладають як «недоторканність», насправді означає «безпека».

До прикладу, стаття 3 Загальної декларації прав людини «Everyone has the right to life, liberty and security of person» – «Кожна людина має право на життя, на свободу і на особисту недоторканність», ст. 6 Хартії «Right to liberty and security» – «Право на свободу та особисту недоторканність» та ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод «Everyone has the right to liberty and security of person» – «Кожен має право на свободу та особисту недоторканність». «Недоторканність» же, безпосередньо озвучується в тексті статті 1 Хартії фундаментальних прав Європейського Союзу, а саме: «human dignity is inviolable» (рос. «достоинство человека неприкосновенно» [47, 48].

Такими «складнощами перекладу» можна обґрунтувати необхідність проведення ретельнішого дослідження та вдосконалення офіційних перекладів як українською, так і російською мовами текстів названих вище надважливих міжнародних документів з прав людини задля їх чіткої та змістовно точної синхронізації.

Ж. Ф. Аканді-Кумбе спеціаліст в області міжнародного права, стверджує, що право на цілісність особистості, на відміну від, наприклад, права на життя, закріплене цілою низкою статей ЄКПЛ. Окрім заборони катування та права на особисту недоторканність, захист права на цілісність забезпечується і заборонаю рабства і примусової праці [49, с. 14].

Відповідно до Європейської конвенції з прав людини (стаття 4), нікого не можна тримати в рабстві, підневільному стані, а також примушувати виконувати примусову чи обов'язкову працю [48].

Категорія «рабство» традиційно до сьогодні розуміється в такому вигляді, в якому її було закріплено в Конвенції про рабство Ліги Націй від 1926 року та Додатковій Конвенції про скасування рабства, работоргівлі, інститутів та звичаїв, подібних до рабства ООН від 1956 року. Рабство – це положення або стан особи, щодо якої здійснюються деякі або всі повноваження, притаманні праву власності [50].

Підневільний стан в вищеописаних Конвенціях окремо не визначений, однак з положень Додаткової конвенції про скасування рабства, работоргівлі, інститутів та звичаїв, подібних до рабства 1956 року можна зробити висновок, що до підневільного стану відносяться інститути:

- боргової кабали, тобто положення або стану, який виникає внаслідок завдатку боржником в цілях забезпечення боргу своєї власної праці чи праці залежної від нього особи, якщо належним чином визначена цінність виконуваної роботи не зараховується в погашення боргу або якщо тривалість цієї роботи необмежена, а характер – не визначений;
- кріпосного стану, тобто такого користування землею, за якого користувач зобов'язаний по закону, звичаю чи договору жити та працювати на землі, що належить іншій особі, а також виконувати визначену роботу для такої іншої особи, за винагороду чи без винагороди, і не може змінити такого свого положення;
- будь-який інститут чи звичай, в межах якого: жінку обіцяють видати чи видають заміж, без права відмови з її боку, її батьки, опікун, сім'я чи будь-яка особа або група осіб за винагороду грошима чи натурою; чоловік жінки, його сім'я чи його клан має право передати її іншій особі за винагороду чи іншим чином; жінка після смерті свого чоловіка передається за спадковістю іншій особі;

- будь-який інститут чи звичай, в силу якого дитина чи підліток молодше 18 років передається одним або обома своїми батьками чи своїм опікуном іншій особі, за винагороду чи без винагороди, з ціллю експлуатації цієї дитини чи підлітку чи їх праці [51].

Тобто, підневільний стан особи пов'язується з низкою ознак, включаючи обов'язок працювати та (або) надавати певні послуги, виконання яких забезпечується в примусовому порядку; проживання в умовах, запропонованих іншою особою або особами; неможливість змінити своє становище.

Слід зауважити, що Конвенція не містить і визначення примусової чи обов'язкової праці, заборона якої проголошена в п. 2 ст. 4. У ній лише вказується, виконання якої роботи або служби не підпадає під дію загальної заборони примусової чи обов'язкової праці (п. 3 ст. 4). Визначення подібних понять не віднайти також і в інших документах Ради Європи. В своїх рішеннях, ЄСПЛ користується визначенням, що запропоноване Конвенцією №29 Міжнародної організації праці про примусову чи обов'язкову працю, відповідно якої, такою роботою є будь-яка робота чи служба, що її вимагають від якої-небудь особи під загрозою якогось покарання і для якої ця особа не запропонувала добровільно своїх послуг [52].

Положення Конвенції також накладають на країн-учасниць ряд позитивних зобов'язань для забезпечення заборони рабства, підневільної праці, обов'язкової чи примусової праці в національних правових системах, а саме встановити за такі дії кримінальну відповідальність, повідомляти та карати за будь-які дії, які суперечать положенням статті 4 ЄКПЛ [48].

У вітчизняному законодавстві заборона примусової праці міститься в Конституції України, хоча на тлі ЄКПЛ, вона є дещо звуженою. Згідно статті 43 використання примусової праці забороняється, при цьому в статті не згадується ні рабство, ні обов'язкова праця, ні підневільна. Серед виключень до даного правила, Основний закон зазначає військову або альтернативну (невійськову) службу; роботу чи службу, яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду; відповідно до законів про військовий і надзвичайний стан. При

цьому, четверта умова, що передбачена статте 4 Конвенції (будь-яка робота чи служба, яка є частиною звичайних громадських обов'язків) в конституційній нормі не згадується.

Не дивлячись на це, будучи учасницею міжнародних документів, в яких міститься заборона рабства, принципи реалізації такого правила пронизані через ряд нормативних документів. В Кодексі законів про працю, до прикладу, в статті 31 написано, що власник або уповноважений ним орган не вправі вимагати від працівника виконання роботи, не обумовленої трудовим договором. Згідно частини 1 статті 32 Кодексу, переведення на іншу роботу на тому ж підприємстві, в установі, організації, а також переведення на роботу на інше підприємство, в установу, організацію або в іншу місцевість, навіть разом з підприємством, установою, організацією, допускається лише за згодою працівника [53].

Трудове законодавство в частині примусової праці доповнене і Пленумом Верховного Суду, а саме в своїй Постанові №9 «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» від 1 листопада 1996 року останній роз'яснив, що не можуть застосовуватися як такі, що суперечать Конституції, правила статей 32, 33, 34 КзПП, відомчих положень або статутів про дисципліну тощо, які передбачають можливість тимчасового переведення працівника без його згоди на іншу роботу в порядку дисциплінарного стягнення, у разі виробничої необхідності або простою, а також можливість виконання ним роботи, не передбаченої трудовим договором [54].

У випадку порушення цілісності особистості шляхом піддавання її рабській праці або іншому підневільному становищу, однозначно страждають всі аспекти цілісності особистості. Специфікою характеризується соціальна цілісність особи.

Африканська хартія прав людини і народів надає приклади способів ставлення, які призведуть до приниження. Після оголошення про те, що «кожна особа має право на повагу гідності, притаманної людині», Хартія перелічує приклади того, що вона вважає принизливим ставленням: «рабство, торгівля рабами, тортури, жорстоке, нелюдське поводження». Звичайно, рабство часто

супроводжується жорстоким і нелюдським фізичним поводженням, але Африканська хартія спеціально перераховує рабство та торгівлю рабовласництвом окремо від інших нелюдських актів, для того щоб виділити, що рабство – це не просто фізична жорстокість, але це також форма соціальної смерті. У багатьох своїх роботах Орlando Паттерсон дуже активно сперечався, що раб є соціально мертвим. Раб «десоціалізований» та «знеособлений», а потім введений у структуру середовища свого «господаря» як «неістота». Сама цілісність людини як соціальної істоти всебічно підірвана. Визнання в розумінні ставлення до особи як до людської істоти зі сторони інших представників суспільства – це основний механізм, за допомогою якого «людина відчуває себе членом людства. І це, звичайно, саме те, в чому відмовляється рабу.

Твердження про те, що рабство – це найвища приниженість, яку люди можуть завдати іншим людям, не важко довести. Коли сама «людяність» людини ставиться під питання чи й взагалі заперечується, оскільки до живої істоти ставляться як до товару (купленого і проданого як інші товари), то людина як соціальна істота мертва. Більше того, в наукових джерелах більшість погоджується, що навіть наявність інформованої добровільної згоди особи на те, щоб бути рабом, не змінить того факту, що дану особу було піддано принизливому ставленню, прямо посягаючи при цьому на її особистісну цілісність [55].

Однак, таким переліком коло прав, що взаємодіють з правом на цілісність особистості не вичерпується. Так, до прикладу, до змісту досліджуваної категорії деякі вчені, як от Н.Г. Васильєва, відносять право на такий життєвий рівень, медичний догляд, ... який необхідний для підтримки її здоров'я та добробуту, закріплене в статті 25 Загальної декларації прав людини [56, с. 8-9].

Не применшуючи значення захисту цілісності особистості аналізованими вище заборонаю катування, нелюдського та принижуючого гідність поводження та покарання, заборонаю рабства та іншої підневільної праці, правом на особисту недоторканність, а також визнаючи той факт, що даний перелік не є і не може бути вичерпним, все ж варто відмітити, що сучасні умови існування людства

розставляють нові акценти і в сфері прав людини. Права людини, будучи мінливою категорією, змінюють та вдосконалюють свій зміст та межі, відповідно до актуальних часових обставин.

Вкінці ХХ століття одними з найважливіших факторів впливу на переосмислення та реформування не лише в царині прав людини, але й практично в усіх сферах функціонування суспільства стає науково-технічний прогрес. Найбільш помітно такий прогрес відбувається в сфері інформаційно-комунікаційних технологій та в сфері біології та медицини. Саме тому, право на цілісність особистості починає активно розвиватися і досліджуватися як частина права на приватне життя, поваги до нього.

Справедливо відмітити, що право на цілісність особистості і раніше часто пов'язувалося з правом на повагу до приватного життя та приватністю особи.

Європейський суд з прав людини схильний розглядати фізичну та психічну цілісність як такі цінності, що покриваються закріпленим в статті 8 Європейської Конвенції з прав людини правом на повагу до приватного життя. Вперше Судом було визначено, що концепція приватного життя включає в себе поняття фізичної та моральної цілісності особи в справі *X and Y v. The Netherlands* в 1985 році, що стосувалася сексуального насильства. В наступних справах стосовно насильства, Судом було визначено, що в такому випадку порушеними є не лише стаття 2 та 3 про право на життя та заборону катування відповідно, а й стаття 8 про повагу до приватного життя Конвенції, оскільки насильство погрожує фізичній цілісності та праву на приватне життя особи. З того часу і до сьогодні, прецедентне право даної судової інстанції захищає фізичну, психічну та моральну цілісність особи в контексті різноманітних питань, в тому числі і таких, що пов'язані зі здоров'ям та медициною: репродуктивних прав, зокрема стерилізації, примусового медичного лікування та обов'язкових медичних процедур, психічного здоров'я особи, проблематики закінчення життя, похованих та хворих осіб та осіб з фізичними вадами.

Деякі зарубіжні вчені поєднують право на цілісність особистості з такою цінністю як приватність. Так до прикладу, науковці Д. Віткаус, А. Хендрікс, М.

Новак, Ж. Ф. Аканді-Кумбе та деякі інші стверджують, що право на приватність, в силу ідеї про невтручання в особистий простір особи та її автономію зі сторони третіх осіб та держави, являє собою частину права на цілісність особистості. А. Хендрікс і М. Новак пишуть, що право на приватність, крім іншого, спрямоване на захист цілісності індивіда [57].

Концепція «приватності» або ж як її ще називають, «прайвесі» досліджується західними вченими та є доволі новою для української доктрини. В найзагальнішому перекладі з англійської мови термін «privacy» означає «таємниця, усамітнення, приватність».

В українській юриспруденції дане поняття є новим. Більше того, проблематика приватності тривалий час була в ряді ігнорованих питань як науки так і практики, в силу радянського історичного підґрунтя індивід та його права відкладалися на задній план на користь суспільства, мас та державних інтересів.

За даними досліджень О.В. Серьогіна, якого можна вважати провідним та чи не єдиним експертом в даній сфері, точкою відліку концепції «прайвесі» можна вважати статтю «Право на прайвесі», надруковану в 1890 році Семьюелем Уорреном та Луї Брандейсом [58, с. 144]. Після публікації даної наукової роботи більшість вчених тих часів і до сьогодні продовжують називати її основою американського законодавства про приватність [59, с. 182]. Дана робота викликала неабиякий резонанс та привернула увагу науковців та практиків до проблематики прайвесі, яка не спадала в Сполучених Штатах протягом всього століття. Окрім цього, вона лягла в основу щонайменше чотирьох тематичних рішень Верховного суду Сполучених Штатів Америки, якими значно розширене тлумачення та межі захисту приватності [60, с. 703-704].

С. Уоррен та Д. Брандейс будували концепцію прайвесі на принципі «непорушності індивідуальності». Як стверджували дані автори в названій вище статті: «сучасні корпорації й винаходи, шляхом вторгнення у прайвесі, завдають [особі] душевного болю й страждань, набагато більших, аніж ті, яких можна було б завдати звичайними тілесними ушкодженнями». Вчені особливо наголошували, що особливим та невинуватим недоліком є те, що в той час як,

до прикладу, право на недоторканність репутації особи є захищеним від посягань та наклепів в законодавстві, в тому числі і в судових рішеннях американських органів правосуддя, право на «прайвесі» не знайшло ані належного нормативного закріплення, ні відгуку в прецедентному праві. Останнє, здебільшого стосувалося матеріальної шкоди, в той час як «приватність» стосувалася шкоди нематеріальної, «рани почуттям» як психологічної форми болю [61, с. 201].

У сучасному вітчизняному праві Серьогін В.О. пояснює «прайвесі» в розумінні, схожому до права на недоторканність особистого життя, наполягаючи при цьому на тому, що зміст даної категорії є широким та неоднозначним. Все це розмаїття, на думку автора, можна умовно розділити на дві групи підходів до визначення поняття прайвесі: ті, що визнають його як самостійне відокремлене явище (абстрактні), а також такі, які це заперечують (редукціоністські) [58, с. 177].

Інший вітчизняний науковець, Посикалюк О.О. трактує «прайвесі» як особисте немайнове право фізичної особи, яке захищає її життєдіяльність у сфері сімейних, побутових, особистих, інтимних та інших відносин, вивільнених від виконання покладених на неї публічних функцій, а також надає можливість визначати межі й режим доступу до цієї приватності, дозволяти чи забороняти поширювати інформацію щодо неї [59, с. 183].

Іншими вченими його іноді асоціюють з категорією приватного життя, інколи – з правом на приватне життя, однак найчастіше, все ж, з правом на захист недоторканності приватного життя. Так, О.З. Панкевич в своїх роботах стосовно права на приватність, як царини незалежності, використовує даний термін в синонімічному порядку з терміном «приватне життя» та пояснює дане право як споріднене до права на приватне життя [62].

Все ж, не дивлячись на це, більшість авторів захищають самостійність концепції «приватності» як політико-правового явища, визнаючи при цьому прюралістичну природу змісту даного поняття. Так, найбільш популярними сьогодні можна назвати наступні підходи до розуміння прайвесі: а) право бути

залишеним в спокої (С. Уоррен, Л. Брандейс); б) прайвесі як обмежений доступ до себе (Д. О'Брайєн, Е. Ван Ден Хааг, Р. Гавізон); в) прайвесі як секретність (Р. Позер, С. Джерард, А. Етціоні); г) прайвесі як контроль над персональною інформацією (А. Вестін, Р. Паркер, Р. Мерфі); д) прайвесі як захищена індивідуальність (С. Бенн, Е. Блюштейн, Л. Хенкін); е) прайвесі як інтимність (Т. Джереті, Д. Фарбер, Дж. Рейчелс)» [58, с. 32].

Концепція приватності знайшла свій відбиток і в міжнародних правових актах. Перш за все, слід відмітити, що ще Загальна декларація прав людини 1948 року, в статті 12 згадує прайвесі. Так, зазначаючи, що ніхто не може зазнавати безпідставного втручання у його особисте і сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканність його житла, таємницю його листування і кореспонденції або на його честь і репутацію, в оригінальному тексті документу англійською мовою, «особисте життя» закріплювалося саме як «privacy» [58, с. 34].

Те саме стосується і Міжнародного пакту про громадянські та політичні права від 1966 року, а саме стаття 16 проголошує, що ніхто не повинен зазнавати свавільного чи незаконного втручання в його особисте і сімейне життя, свавільних чи незаконних посягань на недоторканність його житла або таємницю його кореспонденції чи незаконних посягань на його честь і репутацію. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання чи таких посягань». В оригінальному тексті статті, «privacy» є тим словом, яке в україномовному перекладі перетворилось на «особисте життя» [63].

Отже, можна зробити висновок, що вищеназваними міжнародними актами «приватність» або «прайвесі» розуміється в змістовому еквіваленті «особистого життя» особи.

Про Європейську конвенцію з прав людини такого сказати не можна. Стаття 8 про повагу до приватного та сімейного життя використовує термінологію «private life» [48].

Розділяє концепції приватності та приватного життя і Рада Європи, співвідносячи їх як частину та ціле відповідно. Так, у своїй Резолюції «Право на

приватність» від 1998 року, Парламентська Асамблея Ради Європи чітко зазначила, що право на приватність передбачає право кожного жити своїм життям з мінімальним стороннім втручанням. При цьому, право на приватність, в розумінні статті 8 Європейської Конвенції з прав людини покликане захистити приватне життя людини не лише від втручання зі сторони держави, її владних органів та посадових осіб, а й вберегти людину від такого роду дій зі сторони інших осіб, а також інститутів, в тому числі і Засобів масової інформації [64].

На тлі всього вищеперерахованого, можна зробити висновок про те, що поняття прайвесі є невизначеним та багатограним, що відобразилося і на нормативному його закріпленні, і на доктринальному вивченні. Підходящою тут є думка І. Михайленко, яка влучно підмітила відсутність чітко вираженого ядра права на приватність, оскільки воно охоплює своїм змістом таку об'ємну сферу інтересів, яку неможливо охопити одним поняттям [65, с. 191].

В даній науковій роботі не ставилося завдання визначити співвідношення права на приватність та права на приватне життя. Однак, проведені дослідження дають можливість стверджувати те, що право на цілісність особистості однозначно знаходиться в межах їх змісту.

Щодо питання співвідношення права на приватне життя та права на цілісність особистості, то відповідь можна сформулювати на прикладі медичного права. Як влучно відзначають вчені щодо медичних процедур, застосовуваних до людини, статті міжнародних правових документів, якими встановлюється заборона катування та іншого нелюдського, принижуючого гідність поводження та покарання захищають від випадків найсерйознішого втручання в фізичну та психічну цілісність особистості (стаття 7 Міжнародної Конвенції громадянських та політичних прав містить також специфічний додаток не бути підданими медичним та науковим дослідом без інформованої згоди пацієнта на це). Дане право людини, на закріплення якого надихнули звірські медичні експерименти, що проводилися нацистами в концентраційних таборах, стосуються лише тих дослідів, які прирівнюються до тортур або жорстокого, нелюдського або принижуючого гідність поводження. В той же час, менш серйозні випадки

медичного лікування, діагностування, аналізу чи інших досліджень, як от примусове вакцинування проти поліомієліту або ж примусовий аналіз крові після дорожньо-транспортної пригоди, в результаті яких відбувається втручання в особисту цілісність людини покриваються правом на приватність такої особи [63].

Дане твердження можна доповнити також тим, що у випадку, коли цілісність особистості порушується діями, які можна кваліфікувати як катування чи жорстоке, нелюдське чи принижуюче гідність поводження, мова йде про обов'язкову наявність посягання зі сторони третіх осіб чи держави. Такого самого висновку можна дійти і коли мова йде про заборону рабства чи порушення права на свободу та особисту недоторканність. Тобто, необхідні якісь позитивні дії, які б завдали особі фізичних чи душевних страждань, або ж повинне відбутися незаконне тримання під вартою, або взяття особи в рабство. У випадку, коли цілісність особистості атакується в розумінні права на приватне життя, не обов'язково мова повинна йти про якусь позитивну дію. Цілісність особистості в такому разі може піддатися негативному впливу і в результаті негативних обставин. Це може бути неможливість реалізувати свої права, відсутність юридичного закріплення можливості, яка випливає з природніх потреб чи бажань особи, тощо. До прикладу, відсутність інституту одностатевих партнерств. В такому розрізі, мова йде про порушення цілісності особистості в контексті позбавлення її можливості прийняти автономне рішення стосовно себе і діяти відповідно такого рішення. При цьому, слід відмітити, відсутність прямого втручання в фізичну цілісність особи не означає, що їй не завдається ніякої шкоди чи що такої шкоди не настане в майбутньому.

Саме в контексті права на приватне життя дослідження цілісності особистості впевнено набирає обертів та активно досліджується сьогодні в усьому світі. В умовах згадуваних вище наукового та технічного прогресу, якими актуалізовані інформатизація та розвиток медицини та біології, право на цілісність особистості сьогодні починає найбільш активно досліджуватися та

вивчатися в сфері інформаційного (в даній роботі проблематика інформаційної цілісності особистості не береться до уваги) та медичного права.

В умовах новітніх біомедичних можливостей вивчення людського організму та його частин, виникає не менше питань щодо допустимих меж та правил їх застосування. Нові горизонти в сфері дослідження та практичного лікування пацієнтів значно розширилися, що, як завжди буває в таких випадках, окрім позитивного навантаження, викликає ще й безліч проблемних аспектів та запитань. Переміщуються на передній план аспекти щодо забезпечення захисту геному людини, заборони неправомірного втручання в нього, все більш детально та нагально вивчаються аспекти інформованої згоди на медичну допомогу та експерименти, аналізуються межі розуміння життя людини, а саме доволі гарячими сьогодні є диспути стосовно прав ембріонів та цілісності тіла померлої людини та багато іншого.

В силу такої ситуації значно розширюється та урізноманітнюється і коло прав людини, а в контексті права на цілісність особистості – виникає нагальна потреба переосмислення морально дозволеного максимуму та мінімуму втручання в тіло, психіку та розум людини. Окрім цього, в силу все того ж технічного та медичного прогресу, додаткового вивчення потребує і сама концепція людини вже не лише як біо-соціальної істоти, а як істоти психо-біо-соціальної, про що свідчать безліч академічних доказів по всьому світу. Як результат, психічна, тілесна, моральна, соціальна та будь-яка інша з існуючих в науці та практиці цілісність особистості починають сприйматися як єдине ціле, притаманне всім представникам людського роду, але унікальне для кожної окремої одиниці.

По-іншому та зі зміненими акцентами починають сприйматися і інші права людини. Так, право на життя вже є не лише особистим правом людини, а й запорукою безпеки людського роду, або *human race*, право на цілісність, як частина змісту якого, в умовах наукового прогресу в технічній сфері та медичній науці згадується все частіше.

Польський учений Р. А. Токарчик зазначає: «На сьогодні активно розвивається біотехнологія, котра водночас пробуджує великі сподівання та серйозні загрози для головної цінності, якою завжди є життя. У зв'язку з цим традиційна етика трансформується в біоетику, традиційне право – у біоправо, традиційна юриспруденція – у біоюриспруденцію. Ці перетворення стосуються також прав людини, яким потрібно було б надати нової форми права життя – біоправа» [66].

Те саме стосується й заборони катування та права на особисту недоторканність, які можна вважати фундаментальними правами, забезпечують існування людини та визначають мінімальні стандарти гідного ставлення до неї та до яких все частіше звертаються саме у вищеописаному контексті. В цьому світлі, недивно, що все поширеніше такі права відмежовують в самостійну категорію – біологічні права (їх зараховують до четвертого покоління прав людини) [67, с. 14].

Проблематика права на цілісність особистості повернулася на порядок денний з новою силою, потребуючи при цьому доопрацювання та свіжого аналізу саме в світлі науково-технічного прогресу в сфері медицини та біології. Все це й вилилося в закріплення його в Хартії фундаментальних прав ЄС у відповідному вигляді.

Окрім статті 3 цього правового документу, міжнародне право містить в собі і інші правові норми, що стосуються принципів та етичних правил медичних експериментів над людиною, заборон еugenічних практик, клонування, особливостей тлумачення правомірності інформованої згоди, донорства тощо.

Після Нюрнберзького процесу, першим кроком в даному напрямку можна вважати Нюрнберзький Кодекс. Не менш важливою є Гельсінська декларація про етичні принципи досліджень за участю людини у якості об'єкта досліджень, прийнята в 1964 році. Пункт 23 даного документу закріпив право людини на цілісність: «повинні бути вжиті всі запобіжні заходи, щоб ... звести до мінімуму вплив досліджень на фізичну, психічну та соціальну цілісність особи» [68, с. 7]. Зміст права на цілісність особистості набув якісно нового та вдосконаленого

забарвлення в силу прийняття Конвенції про захист прав і гідності людини в зв'язку з застосуванням досягнень біології та медицини, більш відомою як Конвенція про права людини та біомедицину, що відбулося в 1997 році під егідою Ради Європи, включно з Додатковими протоколами до цього документу: Про заборону клонування людських істот (1998 рік), Про Трансплантацію органів та тканин людини (2002 рік) та Додатковий протокол до Конвенції про права людини та біомедицину у сфері біомедичних досліджень (2005 рік), стаття 1 якого безпосередньо гарантує кожному дотримання цілісності, інших прав та основних свобод у здійсненні будь яких дослідів, які включають втручання в людський організм у сфері біомедицини.

Все вищеописане і зумовило те, що цілісність особистості було винесено на рівень самостійного права людини Хартією фундаментальних прав Європейського Союзу, остаточно відділивши його від інших та міцно пов'язавши його зміст саме з біомедициною.

Зміст права на цілісність особистості увібрав в себе всі фундаментальні характеристики, які притаманні їй, як фундаментальній людській цінності. Так, дане право однозначно розглядається в розумінні фізичної та психічної повноти та довершеності особи. Воно закріплюється в розділі Хартії основоположних прав людини ЄС, який називається «Гідність». В розумінні досліджуваної норми це означає, що ніхто не може бути підданий зовнішньому втручанні в тіло та психіку людини, в тому числі і в біомедичному контексті. Автономія ж відображена в статті про право на цілісність особистості шляхом вимоги інформованої згоди особи на будь-яке медичне чи біологічне втручання.

Попри це, цілісність особистості в розумінні права людини залишається невизначеним за своїм змістом та потребує чіткішого та більш глибинного дослідження.

Дослідження розуміння права людини є непростотою метою, що обумовлене як багатогранністю можливих підходів до його визначення, так і варіативністю факторів впливу, на кшталт території, державного устрою та ладу, релігійно-культурних особливостей, соціальних та політичних передумов. Окрім цього,

право людини схильне видозмінюватись, деформуватись та модернізуватись з плином часу та розвитком країни та суспільства. Однак, наукові підходи, що існують на даний момент, в найпростішому сенсі, ототожнюють право людини з певною «можливістю» особи, покликаною задовольнити її потреби.

На думку Рабіновича, сутність права людини можна розкрити шляхом визначення його змісту та обсягу. Зміст права людини заключається в його якісних показниках, які, виходячи з філософських вчень, являють собою певну систематизовану сукупність елементів та процесів, які формують певний предмет чи явище [69].

Структура прав людини формується трьома складовими: носій відповідного права людини, тобто особа, яка володіє певним правом; адресат права людини, а саме той (чи ті), хто повинен дотримуватися такого права; зміст та предмет права людини, тобто самі можливості, речі, переваги, які надаються адресатові даним правом [70 с. 90-93].

Очевидно, що адресатом права на цілісність особистості є кожен, а носієм – всі. Стосовно третього компонента, ситуація є дещо складнішою. На думку Петера Коллера, будь-яке право людини являється сукупністю всіх або певних елементарних його складових, а саме: вимог, свобод, повноважень та імунітетів. За такої логіки, право на цілісність особистості являється здебільшого сукупністю всіх чотирьох елементів. Перш за право на цілісність передбачає вимогу невтручання в неї зі сторони зовнішнього світу без бажання на те самої особи та забезпечення такого невтручання примусовими державними засобами. Окрім цього, дане право також повинне включати в себе свободу діяти (або не діяти) щодо себе на свій власний розсуд до тієї межі, де така свобода пересікає грань прав інших людей. В контексті таких вимог та свобод, особа має певні повноваження та імунітети, якими можна назвати право на інформовану згоду на втручання, право відмовитись від такого втручання, особливий порядок таких дій для неповнолітніх, психічнохворих, непритомних осіб тощо.

Також, доречно визначити чи дане право є основоположним правом людини. Для цього варто звернутися до досліджень Роберта Алексі, на думку

якого, право людини є основоположним якщо воно характеризується універсальністю, абстрактністю, пріоритетом стосовно позитивного права та моральністю [70, с. 174-180].

На думку автора, право людини є універсальним та абсолютним, якщо воно належить всім і кожному і дотримуватися його повинні особа, група людей та суспільство в цілому. Право на цілісність особистості належить кожній особі та передбачає, що ніхто не може втручатися у фізичну та психічну цілісність людини, тобто ним володіють всі люди стосовно всіх людей. Дане право також визначає зміст позитивного права, а саме, спочатку була цілісність особистості, а потім вже святість даної царини закріпилася нормативно, а не навпаки. Така ситуація, на думку Р. Алексі являється наступною ознакою основоположного права людини. Моральністю права людини характеризується тоді, коли воно є виправданим та очевидним для будь-кого, хто здатний визнати раціональне його обґрунтування. В такому контексті цілісність особистості не потребує яких-небудь спеціальних аргументів, оскільки фізична та психічна повнота людини є незаперечною, обов'язковою та очевидною умовою повноцінного існування, функціонування та добробуту особи, так само як і забезпечення її прав та свобод.

Права людини, як і будь-яке інше явище, наділені певним змістом та обсягом. На думку П.М. Рабіновича, перший можна визначити шляхом аналізу якісних показників, а друге – вивченням кількісних показників того чи іншого права людини.

За загально-філософськими визначеннями, змістом явища є сукупність елементів та процесів, які є систематизованими певним чином та утворюють таке явище чи предмет. Дослідження юридичної доктрини показує, що більшість авторів в своїх роботах розуміють право людини як можливість, або ж називають можливість ключовим елементом змісту права людини. Знову ж таки, П.М. Рабінович вважає, що центральним елементом змісту права людини є певні можливості – можливості діяти певним чином чи утримуватися від певних дій задля задоволення потреб та інтересів [71, с. 10].

Петер Коллер, досліджуючи структуру прав людини доходить висновку, що кожне право, що належить до прав людини, як і всі інші права, може бути подано як поняття, у якому співвідносяться три елементи: люди, що володіють цим правом, тобто його носії; люди стосовно яких це право існує, або до яких воно адресоване, тобто його адресати; речі, які це право надає його носіям стосовно адресатів, тобто його зміст та предмет [70, с. 90-93].

В такому контексті, носіями права на цілісність особистості є пацієнт або особа, яка погодилася стати учасником клінічних досліджень, а адресатами – медики, біологи, які здійснюють клінічні дослідження та інші подібні професіонали. Щодо третього компонента, то пояснюючи його вчений традиційно класифікує чотири елементарні види прав: вимоги, свободи, повноваження та імунітети. Петер Коллер відзначає, що такі елементи є переплетеними і нероздільними і будь-яке право людини включає хоча б один з них. В такому контексті, особливістю права на цілісність особистості можна визначити те, що воно включає в себе в повній мірі всі з вищеназваних елементів.

На ряду з якісними, право людини наділене ще й кількісними показниками. Кількість в найзагальнішому форматі філософи визначають вираження зовнішнього, формального взаємовідношення предметів, їх частин, властивостей, зв'язків: число, величину, обсяг, безліч, клас, ступінь прояву тієї чи іншої властивості. З метою встановлення кількісної визначеності предмета ми порівнюємо складові його елементи – просторові розміри, швидкість зміни, ступінь розвитку – з певним еталоном як одиницею рахунку та вимірювання [72].

А отже, у правовому вимірі, обсягом права людини вимірюється показниками відповідних можливостей, виражених у певних одиницях виміру. Останні не є і не можуть бути сталими та універсальними для всіх. Їх характер зумовлюється, насамперед, змістом можливостей, які відображені відповідними правами, а також особливостями носіїв (суб'єктів) прав та специфікою об'єктів цих прав (тобто тих чи інших благ) [73, с. 11].

З такої позиції, обсяг права на цілісність особистості варто визначити як можливість особи самостійно визначати наявність, відсутність, рівень, ступінь,

характер, зміст та інше медичного та біологічного втручання у свої тіло, розум та психіку.

Однак, при цьому, як і будь-яке право людини, право на цілісність особистості має свої межі і щодо змісту, і щодо обсягу. Перш за все, слід відзначити ті межі, які прямо визначені в Хартії основоположних прав ЄС, а саме заборона репродуктивного клонування, еugenіки з метою селекції людини та використання людини тіла людини з метою отримання фінансової вигоди. Варто відзначити, що такі межі є формальними та спеціально встановленими і тому можуть варіюватися залежно від національних законодавств тієї чи іншої країни. Так, до прикладу, багато світових країн обмежують право на цілісність особистості заборонами не лише репродуктивного, але й терапевтичного лікування.

Окрім цього, важливою межею права на цілісність особистості є права лікарів, та їх обов'язки діяти максимально на користь особи. Так, в Україні всі студенти-медики після закінчення університету повинні дати клятву лікаря України, якою присягаються діяти з метою поліпшення здоров'я людини, лікування і запобігання захворюванням, надавати медичну допомогу всім, хто її потребує [74].

Варто відмітити, що якщо пацієнт відмовляється від запропонованого лікарем найоптимальнішого лікування, то перевага надається праву на цілісність особи. Однак, у випадку, якщо пацієнт вимагає, щоб його лікували якимось конкретним шляхом, який медичний працівник вважає недоречним, шкідливим або ж не найоптимальнішим, то з юридичної точки зору, лікар має право відмовити пацієнтові в такому проханні. При цьому, право на цілісність особистості не вважається порушеним, а отже в цьому місці останнє правомірно обмежується.

Невирішеним та дискусійним в контексті меж права на цілісність особистості в усьому світі залишається питання активної та пасивної евтаназії. Евтаназія являється швидким та безболісним припиненням життя людини, яка має невиліковне захворювання та не хоче більше терпіти біль. Законодавці

різних країн світу відносяться до цього питання по різному. В багатьох країнах світу, в тому числі і в Україні, евтаназія заборонена на нормативному рівні, встановлюючи таким чином межі права на цілісність особистості. Однак, на сучасному етапі світового розвитку існує також переконливе число країн, в яких пасивна або активна евтаназія є дозволеною (здебільшого, країни Північної та Південної Америк, Австралія та деякі європейські країни).

На основі вищесказаного, право на цілісність особистості варто визначити як сукупність взаємопов'язаних вимог, свобод, імунітетів та гарантій, якими володіє особа відносно адресатів даного права, та якими забезпечується її можливість до повноти та довершеності у фізичному, психічному, моральному та соціальному смислі, в тому числі, і в сфері біомедицини.

Таким чином, можна зробити висновок, що цілісність особистості тривалий час асоціювалася з іншими правами людини, серед яких найчастіше його називали в контексті заборони катування, нелюдського чи такого, що принижує гідність поводження та покарання, заборони рабства та підневільної праці, права на свободу та особисту недоторканність, права на повагу до приватного життя. В умовах сучасності, цілісність особистості починає розглядатися як право людини в сфері біомедицини.

Висновки до Розділу I

В ході досліджень, проведених задля написання Розділу I даної дисертаційної роботи, вдалося дійти наступних висновків.

Цілісність особистості, як одна з фундаментальних правових цінностей, попри свою всеосяжність, характеризується розмитістю контурів розуміння та чіткого визначення правового змісту.

Всі існуючі трактування цілісності особистості в найзагальнішому вигляді можна поділити на дві великі групи. Представниками першої цілісність особистості розглядається в контексті етики та пояснюється як відповідність поведінки особи загальноприйнятним моральним стандартам та етичним

нормам. Інша ж когорта вчених пропонує дефініцію цілісності особистості як повноти та довершеності людини.

Виділяють фізичну, психічну, моральну та соціальну цілісність особистості.

Фізична та психічна цілісність безпосередньо закріплена в світлинах європейського права. Фізична цілісність розглядається як контроль та панування особи над власним тілом; недоторканність тіла особи та заборона посягань на нього ззовні; право вибору особи того, що саме чинити або ні з власним тілом та в якому вигляді. Психічну цілісність особи можна визначити аналогічно до цілісності фізичної, однак її специфічною рисою є неможливість окреслення меж даного поняття. На відміну від фізичного тіла людини, яке реально існує в матеріальному світі, психіка людини є розмитою, внутрішньою категорією, яку по своїй природі неможливо повністю осягнути. А тому, визначення його меж може звузити зміст даної категорії, цим самим підвищуючи ризик негативного відбитку на правозабезпеченні психічної цілісності особистості.

Моральну цілісність, яка є притаманною для американського права, слід визначити як відповідність поведінки особи її внутрішнім переконанням. В даному контексті вона є спорідненою з соціальною цілісністю, яку виділяють в доктринальних джерелах і яка означає можливість особи існувати та функціонувати в соціумі відповідно до внутрішніх переконань. Якщо моральна цілісність залежить від самої людини, то соціальна може бути досягнута лише в суспільстві, є більш оціночним поняттям і базується на принципі рівності, недискримінації та толерантності. Саме тому, соціальну цілісність доречно визначити як повагу до моральної цілісності особистості.

Цілісність особистості як повнота та довершеність людини пов'язується авторами з концепцією гідності людини, однак характер та межі такого взаємозв'язку залишаються невизначеними. Не дивлячись на популярну позицію стосовно того, що гідність людини це і є її цілісність, на нашу думку, слід все ж таки розділяти дані поняття, при цьому визнаючи їх нерозривну спорідненість. Цілісність особистості є обов'язковою умовою забезпечення гідності людини і

навпаки: неможливо порушити одну, не зачепивши при цьому іншу з двох даних категорій.

Гідність людини найчастіше пов'язують саме з фізичною цілісністю особи, що набрало обертів через призму трактування заборони катування, нелюдського та такого, що принижує гідність поводження та покарання. Однак, фізична цілісність є невіддільною від психічної, моральної та соціальної, які варто розглядати не як окремі її види, а як різні грані єдиної цілісності особистості.

При цьому, з огляду на те, що вся неосяжність та широта внутрішнього світу людини та її сутності все одно знаходиться завжди в її тілі, фізичну цілісність особистості прийнято вважати тим мінімумом, якого необхідно притримуватись для дотримання цілісності особистості загалом. Іншими словами, порушення фізичної цілісності завжди тягне за собою і порушення цілісності психічної, моральної та соціальної. Однак, посягання на психічну цілісність (навіть у вигляді погрози застосування насильства), моральну чи то соціальну, не обов'язково зачіпає фізичну цілісність особистості. Таким чином, в контексті гідності людини, зовнішні втручання в цілісність особистості сприймаються як неправомірні, шкідливі та такі, що йдуть в розріз з бажаннями особи.

В світлі сучасних біомедичного прогресу, тенденцій в теорії прав людини та умов розвитку суспільства, забезпечення цілісності особистості видається неможливим без її самовизначення стосовно власних тіла, розуму та душі, місця та ролі в суспільстві. А тому, на сучасній сходинці еволюції розуміння цілісності особистості, все більшої актуальності набуває її взаємозв'язок з автономією людини, що піднімає питання стосовно правомірних порушень такої цілісності, які навіть інколи будучи небезпечними та шкідливими, відповідають волі особи. В цьому контексті підвищується значення психічної цілісності особистості, яка на практиці забезпечується вимогою інформованої згоди особи на зовнішнє втручання. Іншими словами, втручання в фізичну цілісність особи може бути способом забезпечення цілісності особистості, а невтручання – посяганням на

таку цілісність у випадку наявності згоди людини на це, закінчуючись лише там, де починається право іншої особи.

Будучи основоположною цінністю, цілісність особистості тією чи іншою мірою, захищається всіма правами людини. Джерелами найчастіше цілісність особистості пов'язують з такими правами людини, як: право на життя, заборона катування, іншого нелюдського чи принижуючого гідність поводження та покарання, право на особисту недоторканність, заборона рабства та підневільної праці, право на повагу до приватного життя.

Найтісніше як міжнародні та національні правові документи, так і прецедентне право на доктринальні джерела пов'язують її з заборонаю катування, нелюдського та такого, що принижує гідність поводження та покарання. Будучи абсолютною та безапеляційною та поширюючись на найважчі спроби втручання в цілісність особистості, в окремих випадках, цілісність особистості може порушуватись навіть без фізичного втручання, але лише шляхом погрози її застосування.

Цілісність особистості однозначно тісно пов'язана з правом на особисту недоторканність, яке покликане не лише захищати особу від неправомірних посягань на таку цілісність. Однак, помилковим вбачається повне ототожнення цих двох цінностей, що частково можна пояснити тим, що офіційні тексти міжнародних правових документів в сфері прав людини, в перекладі на українську/російську мови перекладають «integrity» (тобто «цілісність») як «недоторканність», яка на оригінальній мові звучить як «security» (тобто «безпека»).

Захист цілісності особистості здійснюється і заборонаю рабства та підневільної праці. Особлива шкода в даному випадку виражається в тому, що правовий статус «власності», який застосовується до раба, повністю заперечує «людяність» особи. Чим обумовлюється той факт, що навіть наявність інформованої згоди особи на рабство, цілісність такої особи все одно порушується.

Цілісність особистості покривається також правом на повагу до приватного життя. Межі такого взаємозв'язку є невизначеними, так само як і межі самого тлумачення «приватного життя» в національному та міжнародному праві. Однак, на відміну від названих вище прав, цілісність особистості в такому розумінні забезпечується не лише шляхом захисту від неправомірних дій, але й з точки зору права особи на правомірну автономну поведінку. Окрім цього, саме в розрізі права на приватне життя цілісність особистості найактивніше досліджується сьогодні в усьому світі.

В сучасному праві, цілісність особистості прийнято розглядати як право людини в сфері біомедицини, в силу того змісту, в якому його закріплено в Хартії фундаментальних прав ЄС на початку другого тисячоліття.

Було проведено аналіз змісту права на цілісність особистості через вивчення його кількісних та якісних характеристик. Щодо останніх, зокрема, співвіднесено носіїв даного права, якими є пацієнти або особи, які погодилися стати учасниками клінічних досліджень; його адресатів, тобто медики, біологи, які здійснюють клінічні дослідження та інші подібні професіонали; та речей, яких це право надає носіям стосовно адресатів. Особливістю права на цілісність особистості можна визначити те, що воно включає в себе в повній мірі вимоги, свободи, повноваження та імунітети. Серед кількісних характеристик досліджено обсяг права на цілісність особистості через його межі. Перш за все, слід відзначити ті межі, які прямо визначені в Хартії основоположних прав ЄС, а саме заборона репродуктивного клонування, евгеніки з метою селекції людини та використання людини тіла людини з метою отримання фінансової вигоди. Варто відзначити, що такі межі є формальними та спеціально встановленими і тому можуть варіюватися залежно від національних законодавств тієї чи іншої країни. Ще однією межею досліджуваного права є права лікарів, та їх обов'язки діяти максимально на користь особи.

РОЗДІЛ II. ГАРАНТІЇ ПРАВА НА ЦІЛІСНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ

2.1. Заборона євгеніки, клонування та перетворення тіла та його частин на джерело фінансової вигоди.

Серед гарантій-заборон права на цілісність особистості за тим змістом, що закріплений в праві Європейського Союзу, називається заборона євгеніки, в першу чергу такої, що має на меті селекцію людини, репродуктивного клонування, а також використання тіла людини та його частин в якості наживи.

Як офіційно пояснюється Агентством фундаментальних прав, ті принципи, що зазначені в статті 3 Хартії фундаментальних прав ЄС, вже до цього були закріплені Конвенцією Ради Європи про права людини та біомедицину. Сама ж Хартія не є прийнятою з метою відступлення від тих принципів, а тому нею забороняється лише репродуктивне клонування. При цьому, документ не направлений на те, щоб попередити нормативні заборони інших видів клонування на рівні національних правових систем.

Вбачається за доцільне більш детально проаналізувати кожен з наведених в статті 3 Хартії основоположних прав ЄС заборон.

Заборона євгенічних практик, зокрема таких, що націлені на селекцію людини, стосується ситуацій, коли подібні програми організовані та запроваджені із застосуванням стерилізації, примусового запліднення, примусових етнічних шлюбів або інших дій, які за своєю суттю являються міжнародними злочинами згідно зі Статутом Міжнародного кримінального суду, прийнятого в Римі в 1998 році [75].

Термін «євгеніка» походить від грецького «ευγενες», що перекладається як «породистий», «хороший рід». Подібні практики, різні за формою та правилами, споконвіків використовувалися з метою покращення якості людського роду, виведення більш досконалих генів людства. Як зазначає С.М. Гершензон, зміст євгенічних практик формують уявлення про покращання людського роду

шляхом вивільнення генотипу людини від шкідливих спадкових ознак і збагачення його цінними для фізичного і розумового розвитку генами [76].

Євгеніка як наука була окреслена лише в XIX столітті, однак попри це, подібного роду практики та вчення пронизують історію людства ще з древніх часів, про що свідчать найрізноманітніші джерела по всьому світу.

Так, ще Платон в своїй «Державі» активно настоює, що дефективних та неповноцінних дітей нема змісту не лише ростити, але й взагалі «витрачати» на них ресурси медичної допомоги. А для того, щоб підвищити якість майбутніх нащадків та створити ідеальне суспільство, філософ пропонував створювати тимчасові союзи підходящих за фізичними якостями чоловіків та жінок з метою зачаття ними високоякісного потомства [77].

Погоджуючись з такими платонівськими поглядами, Аристотель наполягав на обов'язку держави всіма можливими способами сприяти кількісному приросту осіб, які відносяться до вищого класу [78].

Згідно норм римського права, закон зобов'язував батька «значно деформованої» дитини негайно позбутися її. В даному контексті варто пригадати і загальновідомі спартанські традиції, відповідно яких було прийнято ліквідувати немовлят з фізичними вадами. Плутарх в своїх роботах описував, що кожного новонародженого ретельно оглядала спеціально створена рада старійшин – Геросія, яка виносила рішення про придатність дитини до подальшого існування. Хоча, справедливо тут відмітити, що такі відомості було спростовано грецькими археологами в 2007 році [79].

Ідеї селективності роду людського продовжували існувати та розвиватися і в Середні віки та Епоху Просвітництва. Досягти поставлених цілей філософи та медики тих часів пропонували шляхом встановлення державного нагляду та контролю за шлюбами та зачаттям дитини.

До наших днів збереглися згадки про існуючу в Західній Європі XVI століття «моду» шлюбів між карликами, що влаштувалися Катериною Медічі, яка пізніше розповсюдилася і дійшла аж до царської Росії, де Петро I запозичив такі практики. В кінцевому результаті, антропотехнічні проекти зі створення

породи карликів закінчилися невдачею, оскільки більшість з них виявилися безплідними.

Томас Мор у своїй праці «Утопія» 1516 року пропонує заборонити розмножуватися смертельно хворим особам, яким, між іншого, доречніше скоїти самогубство. Тим же, хто в змозі вступити в шлюб, в книзі пропонується попередньо показатися один одному оголеними, щоб таким чином засвідчити своє фізичне здоров'я та відсутність недоліків [80]. Італієць Томмазо Кампанелла в «Місті Сонця» 1636-го року писав, що рішення, щодо того, чи можуть чоловік та жінка вступити в шлюб повинне прийматися лікарем після їх ретельного огляду. Серед рядків «Системи ідеальної медичної поліції» (1788-го року) Йоганна-Петера Франка, згадується, що необхідно заохочувати на централізованому рівні шлюби для осіб з хорошою спадковістю та таким же чином забороняти їх для осіб з незадовільною спадковістю. Заручені ж повинні були завірити відсутність в них спадкових хвороб під присягою [81]. В Росії епохи Петра I в 1722 році було прийнято закон, яким заборонялося вступати в шлюб розумово відсталим особам [82].

Епоха Нового часу відзначилася початком наступної сторінки в історії євгенічних практик. По-перше, ідеї вдосконалення людського роду доповнилися також прагненням виведення окремої «елітної» касти людей, а по-друге – даний період відзначився започаткуванням окремої науки «євгеніки». Як влучно відзначає Т.І. Юдін: «...через загострення конкуренції між країнами, люди почали все більше задумуватись про створення більш сильного та міцного населення, створення «пануючої нації», яка вийшла б переможницею над всіма своїми конкурентами. Окрім цього, до кінця XIX століття, народжуваність в найбільш розвинених державах почала падати. Таке зменшення населення серйозно загрожувало політичній та економічній могутності країн, і питання покращення роду стали питаннями життя урядів ряду розвинених країн» [83, с. 32].

Фандо Р.А. доповнює, що зв'язок євгеніки з воєнними силами держави, з імперіалістичними намірами став причиною того, що деякі представники

наукової євгеніки почали висловлювати ідеї не лише про покращення біологічних якостей майбутнього населення, але й думки про створення могутньої пануючої раси і перемогу над нижчими расами [84].

З кінця XIX та на початку XX століття євгеніка набувала піку свого розквіту, а стараннями англійського психолога Френціса Гальтона, її було виокремлено в окрему науку. Будучи родичом популярного на той момент Чарльза Дарвіна, Гальтон був сильно надхненний вченнями першого. Не дивлячись на те, що сам Дарвін не погоджувався з позиціями свого напів-кузена, Френціс Гальтон свої основні ідеї щодо спадковості людських якостей розвинув на базі Дарвінізму та теорії «природнього відбору».

В 1863 році він сформулював базові принципи євгеніки, запропонувавши вивчати явища, які можуть оптимізувати спадкові якості майбутніх поколінь (інтелектуальні та розумові здібності, здоров'я, обдарованість, талант тощо). Перші замальовки теорії було представлено в статті «Спадковий талант та характер» в 1865 році, які були більш глибинно досліджені автором в книзі «Спадкування таланту» в 1869-му, в якому він дійшов висновків про спадкування таланту. Він запровадив статистичний, генеалогічний, близнюків методи дослідження, а також тестову діагностику і анкетування [85, с.117-119].

Сам же термін «євгеніка», автор ввів в 1883 році, через рік після смерті Дарвіна, в своїй книзі «Дослідження людських здібностей та їх розвиток» яка визначалася ним як наукова та практична діяльність з виведення покращених сортів культурних рослин та порід домашніх тварин, а також для охорони та покращення спадковості людини.

На стику століть, наука євгеніка та ідеї Гальтона користувалися популярністю та знайшли відголоски в наукових колах Великої Британії. Євгеніку як навчальну дисципліну, що вивчає всі фактори вдосконалення вроджених якостей раси, викладали в багатьох англійських коледжах та університетах, дослідження в даній сфері активно спонсорувалися, а самі ідеї євгеніки розвивалися багатьма вченими та науковцями. А після ряду наукових конференцій в Лондоні та Нью-Йорку, євгеніка постала на порядку денному і в

Сполучених Штатах, де незабаром законодавцями штатів почалися активно прийматися нормативні акти про євгенічні практики.

Слід відмітити, що до того, як євгеніка перейшовши океан вкорінилася в науці та праві іншого континенту, вона носила, як мінімум, не негативний характер. Так, один з англійських послідовників вчень Гальтона, філософ та соціолог Герберт Спенсер (1820—1903) зазначав, що розвиток медицини і гігієни дає змогу вижити непристосованим особам, котрі обтяжують суспільство [86, с. 40]. Він вважав, що влада не повинна втручатись у природні процеси, що відбуваються в суспільстві. На його думку, «пристосовані» будуть виживати, а «непристосовані» — вимирати. Таким чином, тільки сильні зможуть адаптуватись і досягати все більш високих рівнів історичного розвитку. Саме в такому природньому ключі автор розглядав «селекцію людини».

Сполучені Штати ж надали євгенічним практикам негативнішого забарвлення, яке за змістом перегукується з практиками древності та середньовіччя. Так, до прикладу в законі про євгенічні практики Північної Кароліни, всі особи з IQ нижче 70-ти балів підлягали примусовій стерилізації. Примусовій стерилізації підлягали в інших штатах також психічно хворі, розумово відсталі, інколи навіть глухі, сліпі, епілептики та особи з фізичними каліцтвами, хронічні алкоголіки. А нормами права Делаверу та Коннектикуту встановлювалися обмеження шлюбу осіб з вадами здоров'я. Правозахисниця Анжела Девіс повідомляє, що багацько індіанців і афроамериканців було стерилізовано проти їх волі і часто без їх відома, коли вони були в лікарні [87].

Після набуття популярності вищеописаними заходами євгеніки в США, вони поширилися і на правові системи інших країн, зокрема Франції, Німеччини, Швеції, Данії, Норвегії, Фінляндії, тієї ж Великої Британії, Нової Зеландії, Австралії, Індії, а також Канади, Бразилії, Мексики, Японії, Естонії та інших. В 20-х роках популярність різноманітних форм примусової стерилізації досягла такого рівня, що викликала стурбованість римсько-католицької церкви. В 1930 році Папа Пій XI видав буллу з її засудженням, «*Casti connubii*», зокрема стверджуючи, що: «Публічна влада не має прямої влади над тілами та їх

частинами; а тому, так як не було скоєно ніякого злочину і нема ніяких наявних причин для смертної кари, вони не можуть прямо шкодити або втручатися в цілісність тіла, ні на підставі євгеніки, ні з будь-яких інших причин» [88].

Ідеї євгеніки, окрім закріплення в багатьох національних правових системах, розвивалися також і на рівні міжнародному, зокрема через створення Міжнародної федерації євгенічних організацій.

На момент перших десятиліть 20 століття, вже можна було говорити про виокремлення двох гілок євгеніки – позитивної та негативної. Позитивна євгеніка – це стимулювання народжуваності «кращих», обдарованіших, в той час як негативна – обмежування народжуваності тих, хто за тими чи іншими критеріями вважається «гіршим, нижчим».

Однак, асоціації з негативністю, жорстокістю та протизаконністю євгенічні практики здобули за рахунок звірств, що мали місце в період Нацистського режиму, більш відомі в той період під назвою «расова гігієна». Тоді було використано наступні засоби негативної євгеніки: знищення психічно хворих і взагалі осіб, які хворіють довше 5 років через їх непрацездатність (програма умертвіння Т-4); переслідування та примусове «лікування» гомосексуальних чоловіків; зачаття та виховання в дитячих будинках дітей від працівників СС, що пройшли расовий відбір, тобто таких що не мають ніяких «домішків» єврейської і взагалі неарійської крові в їх предків (Лебенсборн); «остаточне вирішення єврейського питання» (повне знищення євреїв); захоплення «східних територій» і «скорочення» корінного місцевого населення як такого, що відноситься до нижчої раси (План «Ост»); заборона на шлюб з представниками «нижчих рас», з представниками інших національностей, а також обов'язковий медичний огляд майбутнього подружжя; активна евтаназія, примусова стерилізація та кастрація тощо [89].

Окрім цього, особливістю євгеніки в Нацистській Німеччині було також те, що одним з найкращих її способів вважалася війна, оскільки саме воєнні дії активують всі «сплячі» сили нації, а це позитивно підвищить рівень

народжуваності, які в силах також і покрити всі людські втрати під час війни [90, с. 47].

Після занепаду Нацистського режиму, закінчення II Світової війни та прийняття міжнародних правових документів з прав людини більшість демократичних країн поступово відмінили законодавчі акти, якими закріплювалися євгенічні практики, низка країн все ж зберігала (або й продовжує зберігати) в своїх правових системах подібного роду норми. До прикладу, в Перу з 1990 по 2000 роки близько двох тисяч людей було піддано примусовій стерилізації. В Китаї аж до 2015 року чинним був закон про контроль дітонороджуваності («правило однієї дитини»), в 2007 році в Організації Об'єднаних Націй повідомили про наявність практики примусової стерилізації в Узбекистані, а в 2013 році надійшли відомості про стерилізацію в'язнів каліфорнійських в'язниць без їх добровільної на це згоди у період 2005 – 2013 років. В Сінгапурі і сьогодні державна політика активно заохочує методи євгеніки: грошова компенсація за стерилізацію в бідних сім'ях, стимулювання народжуваність від високоінтелектуальних чоловіків та жінок, пропонуючи можливість навчання таких дітей в елітних навчальних закладах за рахунок держави, всіляку підтримку матерям та батькам таких дітей тощо [91].

Не дивлячись на це, загальноприйнятим як на рівні практики, так і на рівні нормотворчості та політики є факт несприйняття, занепаду та заборони євгенічних практик в абсолютній більшості країн цивілізованого світу та в міжнародному праві.

Хоча євгеніка в її класичному розумінні відійшла в минуле, сучасні революції в частині біотехнологій, генетики та медицини повертають даній проблематиці колишню актуальність. Деякими вченими навіть висловлюється позиція, що сучасна генетика – це задні двері до євгеніки. Генетик С.М. Гершензон, до прикладу, стверджує, що: «Наразі євгеніка – це минуле, до того ж сильно заплямоване. А цілі, що ставилися перед євгенікою її основоположниками і нею не досягнуті, повністю перейшли до відання медичної генетики, яка швидко та успішно просувається вперед» [76]. О. Бризгаліна

відмічає, що в майбутньому перспективи євгеніки як ідеї і як практики можуть бути пов'язані саме з переходом від відбору і оцінювання людей до відбору та оцінювання біологічного матеріалу [91].

Для позначення нового напрямлення науки в даній сфері застосовуються такі терміни як «геноміка», «нео-євгеніка» або ж «ліберальна євгеніка».

Ліберальна євгеніка, як найчастіше її називають вчені, виникла в 21 столітті на характеризується фактом застосування для свого здійснення новітніх технологічних досягнень. Євгеніці такого роду притаманне якісно оновлене змістовне навантаження та інакше практичне вираження. І хоча як традиційна, так і ліберальна євгеніка мають за мету вдосконалення спадкових якостей нащадків, порівняно з їх предками, основною відмінністю таких двох різновидів досліджуваної проблематики є той факт, що ліберальна євгеніка зосереджується навколо вивчення геному окремої людини, в той час як традиційна євгеніка вивчає покращення генофонду всього населення в загальному.

Прибічники нео-євгеніки наполягають на тому, що «виведення» найоптимальнішого та досконалішого людського геному забезпечить з часом формування якіснішого, здоровішого, інтелектуально та фізично розвиненішого суспільства. І в такому разі, ніхто з противників таких вчень та самої науки більше не зможе об'єктивно відстоювати свої позиції в силу позитивних змін самих націй та, як результат, держави. Як висловився з даного приводу Ю. Хен, «Якщо включення євгенічних програм дасть країнам значні економічні переваги, то ніякі етичні або релігійні заборони не зможуть зупинити такий процес» [92, с. 259].

При цьому, така новітня концепція характеризується контраверсійністю та двояким ставленням зі сторони науковців.

Серед основних аргументів «за» – це нові можливості для батьків покращити свої спадкові якості та біологічні характеристики, свобода споживацького інтересу та ринкового суспільства. Біотехнології використовуються практично в усіх сферах суспільного буття людини, максимально полегшуючи їй життя, роблячи його комфортнішим.

«Біомедичні технології мають звільнити людину від біологічних «кайданів» та «сліпого еволюційного процесу». Настає новий ступінь людського розвитку» [93, с. 44]. Розвиток даної науки дозволить кожному на власний розсуд та відповідно актуальних потреб змінювати власні особистісні якості та світ навколо, з врахуванням сучасних ідеалів та нагальних потреб, що панують в певному суспільстві в той чи інший проміжок часу. Більше того, розвиток ліберальної євгеніки дасть можливість не лише вдосконалювати людські характеристики та простіше вирішувати пов'язані з цим проблеми, але й дозволить попереджувати серйозні фізичні та розумові відхилення та хвороби ще до моменту народження, на стадії виношування плоду.

Однак, такого роду позитивні перспективи мають і доволі яскраво виражений та небезпечний зворотній бік. Цитуючи вичерпне твердження Тищенко П.Д.: «Новітні технології доїмплантаційної діагностики, терапії і вдосконалення генетичних якостей ембріонів відкривають можливості для цілеспрямованих маніпуляцій з ними, відбору найбільш вдалих варіантів до моменту трансплантації технологічно вдосконаленого ембріона. Одночасно технології пренатальної діагностики і лікування створюють можливість контролю за розвитком плоду в бажаному напрямі в утробі матері, а проекти створення штучної матки підвищать рівень контролю за процесом розвитку плоду від моменту зачаття до народження, перетворивши новонароджену дитину в біотехнологічний продукт. Нові біотехнологічні методики не тільки перетворюють новонароджених на біотехнологічний продукт, живу річ, а як найбільш ліберально налаштовані ентузіасти біотехнологічного прогресу вважають, «все це приведе до «звільнення жінки від тягару репродуктивних функцій» для творчої, соціально корисної діяльності» [94, с. 315].

Описана ситуація безсумнівно буде мати вплив на відносини між вільними та рівними особистостями. Природний процес народжуваності та запліднення не залежить від волі людини, за своєю суттю він є некерованим, хромосомні обміни – випадковими, що в свою чергу являється основою принципу егалітарності як рівності у відносинах між людьми. Подароване людині природою не є в її владі,

не залежить від її фінансового, соціального становища, особливостей виховання. Такі природні задатки людини глибоко вкорінені в самосвідомість та самоідентичність вільних людей. Особистість може розглядати себе як автора своїх дій та джерело аутентичних домагань лише в тому випадку, коли вона підпорядкована континуїтету самості, яка залишається ідентичною самій собі протягом всієї історії життя. Останню думку описує Ю. Габермас, зазначаючи, що «континуїрування буття самого себе можливе для нас у вимірі історії життя лише тому, що ми здатні зафіксувати відмінність між тим, що є, і тим, що з нами відбувається, в рамках тілесного існування, яке передбачає наявність за процесом соціалізації деякої споконвічної природної долі» [95, с. 72]. Наслідки від того, що в такі природні генетичні процеси можна втрутитися штучно є непередбачуваними.

Ті з вчених, хто не підтримує «ліберальну євгеніку» доводять свою позицію такими твердженнями, що такий товарно-споживчий підхід до своїх нащадків руйнує стародавній інститут кохання як свободи вибору свого партнера по шлюбу, який в свою чергу виступає основою автономії людини, її самоідентифікації та самосвідомості. Науково-технічний прогрес, розвиток біології та медицини змінює створені природою впродовж тисячоліть істини стосовно того, що людина не може змінити та на що не може посягати, а також тим, що знаходиться в межах нашої волі та контролю. Стираються межі та баланс між суб'єктивним та об'єктивним. Як результат, усвідомлення особою того факту, що вона може вплинути на свою природу та природу своїх нащадків, вибудувати бажані біологічні алгоритми, використовуючи інструменти євгеніки, на практиці можуть фундаментально відобразитись на її фізичному та безтілесному існуванні та знаннях про життя та світ. Занепокоєння Ю. Габермаса є виправданим, коли він зазначає, що: «Якщо підростаюча людина дізнається про ту дизайнерську процедуру, якій піддали її інші люди заради специфічної зміни її генетичної структури, то перспектива штучно створеної істоти цілком може витіснити у такої людини сприйняття її самої себе як природно виростаючого тілесного буття. Внаслідок цього дедиференціація відмінності між «тим, що

виросло» і «тим, що зроблено» проникає й у власну екзистенцію людини» [95, с. 65].

Н. Качак вважає, що враховуючи можливості євгеніки щодо конструювання особи, її штучне створення та технізацію відповідно до обраних бажаних стандартів, людство повинне замислитись над формуванням не менш дієвих та новітніх правил такої діяльності, їх допустимими межами та рамками, які б дозволили зберегти та забезпечити дотримання прав і свобод людини та поставити їх над іншими інтересами, в тому числі і комерційними [96].

На рівні законодавства основною проблемою являється той факт, що на рівні більшості національних законодавств та в міжнародних правових документах наявні заборони як правило стосуються конкретних технологій, наприклад технології клонування, але відсутня юридична заборона на дослідження і практику роботи з окремими генами.

Відносним виключенням можна вважати Конвенцію про біомедицину і права людини від 2005 року, в якому забороняється будь-яка форма дискримінації за ознакою генетичної спадковості тої чи іншої особи. В даному документі також відзначено, що втручання в геном людини, направлене на його модифікацію, може бути реалізоване лише в профілактичних, терапевтичних чи діагностичних цілях і лише при умові, що подібне втручання не направлене на зміну геному нащадків даної особи. Конвенцією також передбачається загальне положення стосовно досліджень на ембріонах, а саме у випадках, коли закон дозволяє проведення досліджень на ембріонах «*in vitro*», законом також повинен передбачатися адекватний захист ембріонів. Забороняється створення ембріонів людини в дослідницьких цілях [97].

Існують також і інші міжнародні документи по даній тематиці:

- Загальна декларація про геном людини та права людини, ЮНЕСКО, 1997 р.;
- Конвенція про захист прав та гідності людини в зв'язку з застосуванням досягнень біології та медицини;

- Конвенція про права людини та біомедицину, Рада Європи, 1997 р. та додаткові протоколи до неї: про заборону клонування людини, про трансплантологію та біомедичні дослідження;
- Загальна декларація про біоетику та права людини, ЮНЕСКО, 2005 р.;
- Декларація про клонування людини, ООН, 2005 рік;
- Гельсінська декларація Всесвітньої медичної асоціації (1964 року, в останній редакції 2000 року) «Етичні принципи проведення наукових медичних досліджень за участю людини».

При цьому, ні один документ з вищенаведеного переліку не дає чітких відповідей на питання стосовно правил «нео-євгеніки».

Хартія основоположних прав ЄС, забороняючи євгеніку з метою селекції людини, також не уточнює аспект даної проблематики саме в світлі генетики, актуальність якої на сьогодні важко переоцінити. Однак, нею заборонено таку техніку маніпуляції з геномом людини, як репродуктивне клонування.

Термін «клон», який походить з стародавньої грецької мови, в перекладі означає «гілка», «брунька» і був вперше введений Гербертом Дж. Вебером. Клонуванням в сучасному світі біотехнологій називають процес штучного створення індивідуумів з ідентичним або практично ідентичними ДНК. На початку свого виникнення, техніку клонування практикували здебільшого в агропромисловості та вона застосовувалася для вегетативної репродукції рослин. В 30-ті роки ХХ століття почали здійснюватися перші спроби клонування тварин. Своєї ж актуальності як маніпуляції з тканинами та клітинами, клонування здобуло після того, як такі методики почали застосовуватися до людини, що відбулося в другій половині ХХ століття. В 1963 році на симпозіумі з людини та її майбутнього «Біологічні можливості людського виду на наступні десять тисяч років», Дж. Б. С. Галдейн став першим, хто в свій промові використав терміни «клон» та «клонування» як явище, що може відбутися з людським матеріалом.

Після цього і до сьогодні, багато вчених висловлюються за та проти клонування людини, проводяться все нові дослідження та друкуються все більш

прогресивні наукові праці в даній сфері. Такі процеси здобули найбільшої активності та актуальності після вдалого клонування вівці Доллі в 1996 році в Швейцарії. Вже через два роки після цього, перший гібридний клон людини було створено в США. Вчені з університетів по всьому світу зробили можливим створення людських ембріонів, ліній стовбурових клітин, ліній клітин ембріонів методом перенесення ядерної соматичної клітини. А в 2018 році китайські вчені клонували приматів, в результаті чого на світ з'явилися дві клоновані дівчинки-макаки Жонг-Жонг і Хуа-Хуа.

З розвитком генетики, геноміки, генної інженерії та біотехнологій, а також новими проблемами та контраверсіями в даній сфері, тематиці клонування почала приділятися увага і з боку правників.

У 1989 році Європейський парламент у своїй Резолюції визнав клонування серйозним порушенням фундаментальних прав людини, яке суперечить принципіві рівності людських істот, оскільки допускає расову та євгенічну селекцію людського роду, принижує гідність людини й веде до експериментування на людських ембріонах.

Останніми роками 20-го століття, клонування вівці Доллі, спричинило заборону клонування національними законодавствами ряду країн, а також на рівні міжнародного права, на підставі того, що такі дії є несумісними з гідністю та правами людини.

На сьогодні виділяють два види клонування людини: терапевтичне та репродуктивне. Терапевтичне клонування передбачає створення копій клітин та тканин тіла людини, які в подальшому застосовуються в медицині, є сферою наукових досліджень та не мають на меті створення нової людини. Метою ж в процесі репродуктивного клонування є створення нової клонованої людини. Більшість правових заборон стосується, щонайменше, останнього виду.

В 1997 році ООН прийняла Загальну декларацію про геном людини та права людини, статтею 11 якого не допускається практика, яка суперечить гідності людини, така як практика клонування з ціллю створення людської істоти [98]. В 2005 році Генеральна Асамблея ООН прийняла Резолюцію 59/280, якою

закріпила Декларацію ООН про клонування людини. Остання містить в собі заклики до країн-членів заборонити всі форми клонування людей в такій мірі, в якій вони не сумісні з гідністю людини і захистом життя людини [99].

В ході дискусії на рівні ООН розглядалося кілька варіантів даної декларації: при цьому, Бельгія, Британія, Японія, Південна Корея, Росія та ряд інших країн пропонували залишити питання терапевтичного клонування на розгляд самої країни-члена, а Коста-Рика, США, Іспанія та певні інші держави виступали за повну заборону всіх форм клонування.

Основним європейським міжнародним документом, який встановлює заборону клонування людини є Додатковий протокол до Конвенції про захист прав людини і гідності людської істоти в зв'язку з використанням досягнень біології та медицини, що стосується заборони клонування людських істот, прийнятий Радою Європи в 1998 році, який вступив в силу в 2001 році. Даним документом забороняється будь-яке втручання з ціллю створення людської істоти, генетично ідентичної іншій людській істоті, живій чи мертвій [100].

На рівні Європейського Союзу, Хартія фундаментальних прав ЄС повністю забороняє репродуктивне клонування людини.

Щодо національного права країн світу, то станом на 2018 рік є близько 70 країн, законодавством яких заборонене клонування людини. При цьому, в деяких з них (до прикладу, у Франції та Німеччині) заборонені як репродуктивне, так і терапевтичне клонування. Уряди країн обумовлюють це тим, що в кінцевому результаті, терапевтичне клонування все одно призводить до клонування репродуктивного.

В Україні в 2004 році було прийнято Закон України «Про заборону репродуктивного клонування людини», в якому пояснюється, що така заборона вводить виходячи з принципів поваги до людини, визнання цінності особистості, необхідності захисту прав і свобод людини та враховуючи недостатню дослідженість біологічних та соціальних наслідків клонування людини [101].

Проблематика терапевтичного клонування, на відміну від однозначно забороненого репродуктивного, є доволі дискусійною. Хоча інколи причини репродуктивного клонування можуть бути безневинними і навіть інколи благородними, такі дії несуть цілий букет потенційних загроз для особи, суспільства та держави. Репродуктивне клонування є замахом на природню неповторність та унікальність людини, на її ідентичність. Воно є несумісним з гідністю людини, оскільки в такому разі людина та її тіло виступають не як суб'єкт, а як об'єкт правовідносин. При цьому, побічна дія клонування в довгостроковій та короткостроковій перспективі є малодослідженою та залишається під питанням. Його наслідки не лише медичні, біологічні, психологічні, а й соціальні, економічні та юридичні. Воно породжує безліч питань, які стосуються різних галузей права. Наприклад, у сфері цивільного права – це питання ідентифікації батьківства, встановлення ступеню кровної спорідненості, спадкоємства, а також реалізації репродуктивних прав самих клонів. Також, історично, клонування тісно переплітається з ідеями селекції людини та евгенічними практиками, дискримінацією людини за біологічними якостями, а також з появою та поширенням послуг з генетичного моделювання дітей (так званих «designer babies») та інших маркетингових проєктів.

В сфері терапевтичного клонування досягнути одностайності важче. Це пов'язано з потенційною користю від розвитку науки в даній сфері, а саме можливостями зцілення осіб, що хворіють на рак, діабет, хворобу Альцгеймера чи Паркінсона тощо, а також можливостями отримання ембріональних стовбурових клітин. Однак, не применшуючи користь досліджень та прогресу в таких сферах, з ними одночасно виникає і значна небезпека. Так, до прикладу, останнє дає змогу по суті штучного створення ембріону людини *in vitro* для подальшого застосування такого біоматеріалу та його знищення. З правової точки зору, такі дії можна розцінити як правопорушення проти права на життя ембріона-клону, де останній виступає вже не як засіб для покращення якихось обставин, а як самоціль. До слова, стаття 10 Загальної Декларації про права людини та геном людини, однією з основних передумов комерціалізації

медицини в такій сфері визначає саме терапевтичний ефект від стовбурових клітин[102].

Таким чином, попри категоричність та одностайність, як в міжнародному, так і в національному праві заборон репродуктивного клонування людини, щодо інших форм клонування, в тому числі й терапевтичного, як вчені так і правотворці не можуть дійти єдності і, в результаті – забезпечити єдині стандарти та механізм регулювання. Однак, з іншого боку, враховуючи двоякий характер та вагоме позитивне навантаження від результатів терапевтичного клонування, забороняти його видається не зовсім вдалою ідеєю. При цьому, серйозність небезпеки від практики терапевтичного клонування, яка потенційно загрожує людській істоті та її правам і свободам, обумовлює потребу більш суворого та докладного правового регулювання такої діяльності.

Не дивлячись на очевидність того факту, що якісне функціонування донорства на трансплантації впливає не лише на забезпечення прав і свобод людини, але й часто являється невід'ємною умовою збереження життя та повноцінного існування людської істоти, на практиці реалізація даного інституту стикається з низкою проблем. Перш за все, реалії свідчать про те, що кількість осіб, які потребують анатомічних матеріалів є завжди значно вищою, ніж число самих донорів, що зумовлює глобальну проблему нестачі донорських органів та тканин, а це, в свою чергу, лягає в основу незаконних торгівлі органами та людьми, комерційного «трансплантаційного туризму» та інших шляхів використання тіла людини та його частин в якості наживи.

Згідно засад міжнародного права, торгівля органами є проблемою, про яку наголошують міжнародні організації різних рівнів, включаючи ООН, Раду Європи та Європейський Союз, наполягаючи на необхідності запобігання подібної незаконної торгівлі. Так, співпраця Організації Об'єднаних Націй та Ради Європи, результати якої було оголошено в 2009 році в Нью-Йорку, показала наявність глобальної проблеми торгівлі людьми та їх незаконної трансплантації. При цьому, за висновками вищезгаданої спільної роботи ООН та Ради Європи, міжнародне право не містить в собі необхідного понятійного апарату в даній

сфері, який би був в змозі кваліфікувати такі дії як міжнародні злочини, особливо з врахуванням того факту, що деякі національні правові системи взагалі не містять подібних заборон.

Одним з найвагоміших внесків в правове забезпечення заборони використання тіла людини та його частин в якості прибутку по праву слід зарахувати за Організацією Об'єднаних Націй.

Одним з перших правових документів, покликаних вплинути на дану сферу суспільних відносин та зменшити рівень торгівлі живими органами було представлено у 1985 році Всесвітньою медичною асоціацією. Тоді, на 37-й Всесвітній медичній асамблеї, що мала місце в Брюсселі було представлено заяву про торгівлю живими органами, в якій даний орган підкреслив своє негативне ставлення до торгівлі органами людини, та наголосив на поширенні їх купівлі в бідних країнах світу та продажу для трансплантації в Сполучених Штатах та європейських державах [103].

Зокрема, Всесвітня організація охорони здоров'я, як спеціалізований орган ООН, який на міжнародному рівні відповідає за забезпечення прав людини в сфері охорони здоров'я та диктує стандарти в даній сфері для всього світу протягом більше семи десятиків років, у 1987 році прийняв Резолюцію WHA 40.13 «Розробка керівних принципів щодо трансплантації органів людини», в якій сказано, що в світлі значного наукового прогресу в сфері трансплантології, який йде нога в ногу з торгівлею органами живих донорів, що є несумісним з правами та свободами людини, а також суперечить Загальній декларації прав людини, духу Конституції Всесвітньої організації охорони здоров'я, необхідною є розробка єдиних правил регулювання вищеписаних правовідносин. З такою метою, безпосередньо, і було розроблено ряд керівних принципів в сфері трансплантації органів людини, основним з яких стала заборона комерціалізації в такій сфері, а саме торгівлі та продажу органів людини [104].

Цього ж року в ході проведення Всесвітньої медичної асамблеї в Мадриді була прийнята Декларація з трансплантації органів людини, якою також було засуджено комерціалізацію відносин в даній царині [105].

В 1989 році Світова організація охорони здоров'я затвердила Резолюцію «Про заборону купівлі та продажу органів людини», в якій виразила тривогу стосовно факту формування продажу та купівлі органів людини, а також наполягала на важливості вироблення глобальних правил у сфері трансплантології з метою попередження розвитку подібного «бізнесу».

Вищезгадані Керівні принципи з питань трансплантації, що були ухвалені Всесвітньою організацією охорони здоров'я й по сьогодні залишаються одним з найбільш фундаментальних міжнародних актів, що мають на меті запобігти поширенню торгівлі органами та частинами тіла людини та «трансплантаційному туризму», які з 1991 року підлягають регулярним оновленням та поправкам. Так, 21 травня 2010 року, своєю Резолюцією 63.22 Всесвітня асамблея охорони здоров'я затвердила останню оновлену редакцію Керівних принципів Всесвітньої організації охорони здоров'я щодо трансплантації тканин, клітин та органів людини [106].

Перш за все, Керівні принципи з питань трансплантації констатують наявність проблеми, коріння якої лежить в нестачі донорських органів для трансплантації, а саме зазначають, що за останні десятиріччя назбиралося багацько доказів, які підтверджують систематичне зростання рівня незаконної торгівлі органами тіла людини, збільшення попиту та комерційного трафіку в цій сфері, що в свою чергу спонукає також активізацію торгівлі людьми. Достойним поваги слід вважати також особливу увагу в даному правовому акті до фактів глобалізації, в силу чого констатується підвищення останніми роками можливостей до подорожей в будь-який куточок світу та легкість їх здійснення, зворотною стороною чого виявилися проведення незаконних операцій в єдиних медичних центрах в різних кінцях планети за сталу ціну, інформацію про що можна легко самостійно знайти в Інтернеті.

Найбільш загальним та основоположним є принцип протиправності фінансової вигоди в сфері трансплантології та безоплатність донорства, відповідно якого надання клітин, тканин і органів живий донор здійснює тільки на безкоштовній основі, без будь-якої грошової плати або іншої винагороди

в фінансовому еквіваленті. Даний документ містить прямі заклики до заборони і купівлі клітин, тканин та органів для трансплантації, так само як їх продаж живими або найближчими родичами померлого донора. Заборона купівлі та продажу вищеперахованих донорських матеріалів не поширюється на відшкодування розумних та контрольованих витрат, яким піддався донор, таких, як його витрати, пов'язані з донорством, втрачений дохід, вартість догляду, обробки, зберігання та перевезення донорських клітин, тканин та органів.

Відповідно до Керівних принципів трансплантації клітин, тканин та органів людини, забороненим також слід визначити і будь-яке сприяння купівлі та продажу клітин, тканин та органів людини, включаючи рекламу та звернення до громадськості, що стосуються потреби чи наявності якихось клітин, тканин та органів людини для трансплантації, які пов'язані з комерційними отриманням чи передачею таких донорських матеріалів, а також стосуються посередництва для реалізації таких дій. При цьому, сприяння донорству клітин, тканин та органів людини, яке здійснюється безоплатно не є забороненим і повинне здійснюватися відповідно до чинного внутрішнього та міжнародного права [107].

Коментар до Керівних принципів трансплантації клітин, тканин та органів людини уточнює, що: «...не стосується рекламних оголошень або звернень до громадськості загального характеру, спрямованих на заохочення безкорисливого донорства клітин, тканин й органів людини в тому випадку, якщо вони не суперечать створеним у правовому порядку системам розподілу органів. Цей принцип спрямований на заборону пропозицій угод з метою наживи, зокрема пропозицій про виплату донорам, найближчому родичу померлої людини, а також іншим сторонам, що володіють донорським матеріалом (наприклад, співробітникам похоронного бюро), за клітини, тканини або органи. Він спрямований на комерційних агентів та інших посередників, так само як і безпосередньо на покупців».

При цьому, у випадку здійснення законної безоплатної трансплантації органів, клітин та тканин людини, їх розподіл повинен базуватися виключно на

медичних, клінічних та етичних нормах, правилах та критеріях, що не можуть включати фінансову або будь-яку іншу вигоду. Виключенням з даного правила є необхідні платежі, що стосуються оплати самих медичних та інших послуг, що пов'язані з трансплантацією, здійснення медичних оглядів та догляду, заробітної плати лікарів та інших медичних працівників тощо. Самим же лікарям, іншим медичним працівникам, а також медичним установам та фахівцям в сфері трансплантації та постачання донорських матеріалів заборонено отримувати оплату своїх дій, яка перевищує встановлений розмір винагороди за такі послуги.

Також медичні професіонали не повинні приймати участь в такого роду операціях, так само як і працівники в сфері медичного страхування повинні утриматися від відшкодування витрат за їх проведення, якщо матеріали для пересадки є неправомірно отриманими, а саме шляхом недобросовісного використання, купівлі потрібних клітин, тканин та органів, або ж їх отримання із застосуванням примусу.

Рада Європи в своїй правовій базі також містить доволі об'ємний перелік документів, які покликані регулювати відносини в сфері трансплантації органів, а також забезпечувати безоплатність донорства.

Одним з найвагоміших фундаментальних правових інструментів в сфері заборони використання тіла людини та його частин з метою фінансової вигоди є Конвенція про права людини та біомедицину від 4.04.1997 року, а також Додатковий протокол до Конвенції про права людини та біомедицину щодо трансплантації органів та тканин людини від 12.01.2002 року.

Стаття 21 Конвенції про права людини та біомедицину, також відома як Конвенція Ов'єдо містить в собі заборону використання тіла людини та його частин з метою отримання фінансової вигоди, а саме: «Тіло людини та його частини не повинні бути джерелом отримання фінансової вигоди» [108].

Додатковий протокол до Конвенції про права людини та біомедицину щодо трансплантації органів та тканин людини більш детально розтлумачує дану заборону. По-перше, відповідно до останньої, тіло людини та його частини заборонено використовувати не лише для фінансової вигоди, але й для

отримання прирівняних переваг. По-друге, окремо представлено заборону торгівлі органами та тканинами. По-третє, забороняється також оголошення про доступність чи необхідність органів чи тканин з метою пропозиції чи отримання фінансової вигоди чи прирівняних переваг [109].

Конвенція Ов'єдо накладає на держав-учасниць обов'язок ввести в національні правові системи санкції за порушення вищеописаних правил [97].

Одним з найважливіших правових актів Ради Європи в сфері використання тіла людини та його частин як джерела прибутку є Стамбульська декларація про торгівлю органами та трансплантаційний туризм, яка була прийнята в 2008 році на Стамбульському Саміті.

Окрім того, що даним документом ще раз наголошується на проблемах, які викликані дефіцитом донорських клітин, тканин та органів, важливості створення єдиної міжнародної системи етичних стандартів та регулювання в досліджуваній царині, глобальній протидії незаконним торгівлі органами та тканинами тіла людини, а також дублюються інші важливі правила та заборони щодо безоплатності за акт донорства, особливою перевагою Стамбульської декларації є визначення поняття торгівлі органами та тканинами людини, яким є «вербування, транспортування, передання, приховування чи отримання живих або померлих осіб чи їх органів шляхом погроз чи застосування сили, інших форм примусу, викрадення, шахрайства, обману, зловживання владою, безпорадним станом, або наданням чи отриманням третьою стороною оплати чи вигод, для досягнення передання контролю за потенційним донором з метою експлуатації шляхом видалення органів для трансплантації» [110].

Дане визначення є дуже подібним до того, що закріплене в Протоколі до Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності про попередження та припинення торгівлі людьми, жінками та дітьми [111].

Гармонійно доповнила існуючу міжнародну правову базу щодо заборони торгівлі людьми Конвенція Ради Європи проти торгівлі органами людини, що була відкрита для підписання у 2015 році, підписана Україною – в 2017-му та яка набрала чинності 1 березня 2018 року. В минулому, а саме у 2008 році, набула

чинності Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми, якою встановлено юридичну відповідальність за торгівлю людьми з метою вилучення її органів [112].

Приписами ж Конвенції від 2018 року виділено окремі різновиди торгівлі органами людини, а також визначено поняття незаконного вилучення органів людини, яким названо будь-яке його вилучення в живого чи мертвого донора, за яке останній чи третя особа отримали фінансову вигоду чи перевагу, або ж пропозицію такої вигоди чи переваги. В Конвенції встановлюється кримінальна відповідальність за вилучення органів людини без її згоди, запроваджено компенсацію постраждалим та покриваються окремі злочини в сфері трансплантології, включаючи відповідальність виконавців, типу хірургів, на основі злочинної діяльності [113].

В світлі стрімкого прогресу біомедицини та генетики, особливого значення набуває Рекомендація Rec (2006) 4 Комітету міністрів держав-членів Ради Європи про дослідження біологічних матеріалів людського походження, яка була представлена в 2006 році, якою забороняється будь-яка фінансова вигода специфічно в сфері обігу біологічних матеріалів людини [114].

В рамках діяльності ООН, аналогічною є Загальна декларація про геном людини та права людини, яка була прийнята ЮНЕСКО у 1997 році та проголошує, що геном людини у його природному стані не повинен бути джерелом прибутку [98].

Як і в багатьох інших суспільних відносинах, правове регулювання проведення наукових досліджень в сфері біології та медицини, що представлене Європейським Союзом, без вагань можна назвати прогресивним та передовим в порівнянні з іншими міжнародно-правовими механізмами в даній сфері.

Хартія фундаментальних прав Європейського Союзу включає до змісту права на цілісність особистості заборону використання тіла людини та його частин в якості наживи. Даний пункт практично дослівно дублює принцип, що закріплений статтею 21 Конвенції про права людини та біомедицину (Конвенція Ов'єдо), який стосується заборони отримання фінансової вигоди за

використання людського тіла та його частин, взятих у живих чи мертвих донорів [32].

Механізм забезпечення заборони використання тіла людини та його частин з метою фінансової наживи не може бути дієвим та ефективним без застосування такого основоположного принципу, як отримання добровільної інформованої згоди на біомедичне втручання.

Даним механізмом передбачаються і правила медичного втручання в тому випадку, якщо особа за наявності якихось певних обставин не спроможна надати свою згоду. Пункт «d» ст. 4 Директиви 2001/20/ЕС Європейського парламенту і Ради від 4 квітня 2001 року Про наближення законів, правил та адміністративних положень держав-членів щодо впровадження належної клінічної практики під час проведення клінічних випробувань лікарських засобів для використання людиною (відома як «Clinical trials Directive») з даного приводу встановлює, що: «На додаток до будь-якого іншого відповідного обмеження, клінічне випробування на неповнолітніх можуть проводити тільки в тому випадку, якщо: (d) відсутні заохочення чи фінансові стимули, крім компенсації». Такі самі обмеження встановлено і стосовно клінічних випробувань на дорослих недієздатних особах, які не можуть надати обґрунтовану згоду на них, а також які не дали або відмовили в інформованій згоді до початку їхньої недієздатності, допускаються лише якщо: «немає заохочення чи фінансових стимулів, крім компенсації» (п. «d» ст. 5) [115].

Добровільність та безоплатність донорства крові, окрім іншого, також регламентується Директивою 2002/98/ЕС Європейського парламенту та Ради від 27 січня 2003 року про встановлення стандартів якості та безпеки для збору, тестування, переробки, зберігання та розподілу крові людини та її компонентів, що замінює Директиву 2001/83/ЕС (відома як «Blood Safety Directive»). Зокрема, даний документ накладає зобов'язання на держави-члени прийняти всіх потрібних меж для того, щоб заохотити добровільне та безоплатне

донорство крові та щоб кров і компоненти крові, наскільки це можливо, були забезпечені з таких пожертвувань» [116].

Роком потому органи Європейського Союзу затвердили Директиву 2004/23/ЄС Європейського парламенту та Ради від 31 березня 2004 року про встановлення стандартів якості та безпеки для донорства, закупівлі, тестування, обробки, зберігання, охорони та розповсюдження тканин і клітин людини (відома як «Human Tissue Directive»), якою визначено, що країни-учасниці повинні прагнути до добровільного та безоплатного донорства клітин та тканин людини. За таких умов донори можуть отримати компенсацію витрат, пов'язаних з такими діями, умови виплати яких встановлюються національним законодавством. При цьому, країни повинні вжити всіх можливих заходів для того, щоб донорство тканин та клітин було виконане на безоплатній основі [117].

Правила (ЄС) No 1394/2007 Європейського парламенту та Ради від 13 листопада 2007 року про високотехнологічні лікарські засоби та внесення змін до Директиви 2001/83/ЄС в декларативній частині та Правила (ЄС) No 726/2004 («Advanced Therapy Regulation») встановлюють правила пожертвування клітин або тканин людини, в ході реалізації яких потрібно анонімність донора та реципієнта, альтруїзм донора та солідарність між донором та реципієнтом. Клітини або тканини людини, що містяться в високотехнологічних лікарських засобах, повинні бути отримані внаслідок добровільного та безоплатного донорства. Державам-членам рекомендовано вжити всіх необхідних заходів для заохочення активної участі громадськості та некомерційного сектору в придбанні людських клітин або тканин, оскільки добровільні й безоплатні пожертвування клітин і тканин можуть сприяти високим стандартам безпеки для клітин і тканин, а отже, охороні здоров'я людини» [118, 119].

Варто відзначити, що адміністративно-правовий механізм забезпечення права на цілість в українському праві залишається не виділеним в окрему групу правовідносин та здійснюється на загальних основах забезпечення прав людини в сфері охорони здоров'я та проведення клінічних та доклінічних випробувань.

Так, Конституція України визначає, що: «Кожен має право на повагу до його гідності. Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню. Жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим досліддам» (ст. 28). В статті 29 також визначено, що кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність, представлену в контексті гуманного ставлення до заарештованої чи затриманої особи як її права [120].

Основоположні правила надання медичної допомоги представлені також в Основах законодавства України про охорону здоров'я.

Окрім норм міжнародного права, що ратифіковані Україною, нормативна база нашої держави практично не містить в собі ніякого спеціального регулювання в сфері даних правовідносин щодо забезпечення права на цілісність особистості.

Позитивним аспектом є факт прийняття в 2004 році Закону України «Про заборону репродуктивного клонування людини».

Заборона торгівлі органами та іншими анатомічними матеріалами людини, за винятком кісткового мозку, була закріплена в українському законодавстві ще у 1998 році у Законі України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людині». Після втрати ним чинності, Закон України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» від 2018 року закріпив як основоположний принцип в даній сфері безоплатність трансплантації для донора та реципієнта [121, 122].

Заборони евгеніки з метою селекції людини у вітчизняній нормативній базі немає.

Порядок проведення клінічних випробувань лікарських засобів та експертизи матеріалів клінічних випробувань, що затверджений Наказом Міністерства охорони здоров'я України 23.09.2009 року № 690 встановлюються загальні провила проведення клінічних досліджень, а також визначаються

основні вимоги до захисту досліджуваних, в тому числі і особливості надання медичної згоди пацієнтами на такі дії [123].

Сфера проведення доклінічних та клінічних випробувань, окрім вищезазначеного, також врегульована Законом України «Про лікарські засоби», а також Наказом Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження Положення про Раду з розробки та впровадження належної виробничої (GMP), дистрибуторської (GDP), лабораторної (GLP) та клінічної (GCP) практик та Програми з розробки та поетапного впровадження належних практик» від 4 квітня 2007 року N 162, а також «Про затвердження документів з питань забезпечення якості лікарських засобів» від 16 лютого 2009 року N 95.

Управління в сфері захисту права на цілісність особистості здійснюється Кабінетом Міністрів України, Міністерством охорони здоров'я, а в сфері клінічних випробувань – Державним експертним центром МОЗ та його спеціальним Департаментом експертизи матеріалів доклінічних та клінічних випробувань [124].

В силу вищеприписаної ситуації, проблеми адміністративно-правового забезпечення права на цілісність особистості збігаються з тими, які є актуальними для сучасних вітчизняних реалій в рамках медичної діяльності, охорони здоров'я та біомедичних досліджень, а саме: необхідність завершення медичної реформи в Україні, гармонізація українського законодавства та правового механізму забезпечення прав людини в сфері біомедицини, клінічних та доклінічних випробувань з правом ЄС та європейськими стандартами. Одним з перших та найважливіших кроків в даному напрямку варто вважати внесення самого терміну «право на цілісність особистості» в правову базу України, а саме до Закону України «Про лікарські засоби» та до «Основ законодавства про охорону здоров'я».

Отже, можна умозаключити, що міжнародне право, як в межах всієї Ради Європи, так і безпосередньо в Європейському Союзі, торкається проблематики використання тіла людини та його тканин і частин в численних правових документах. Встановлюючи загальні принципи, законодавці також не оминули

увагою специфічні моменти та особливі аспекти в ході вищеописаних дій, на кшталт регламентації правомірності реклами про потребу в органах, тканинах чи частинах тіла людини, а також переліку тих фінансових затрат, які вважаються допустимими в ході трансплантаційної діяльності.

Порівняно з проблемами клонування та євгеніки, заборона використання тіла людини та його частин і тканин з метою отримання фінансової вигоди характеризується однозначністю, безапеляційністю заборони та наявністю єдиних міжнародних стандартів.

2.2. Правова природа інформованої згоди

В ході дослідження інформованої згоди як обов'язкової гарантії забезпечення права на цілісність особистості, варто відзначити кілька аспектів даного правового інституту, на які наголошують в своїх працях вчені.

Так, науковцями визначаються основні організаційно-правові принципи інформованої згоди, ними виділяються критерії правомірності інформованої згоди, а також аналізується порядок оформлення інформованої згоди. На додаток, окремо піднімаються питання, які стосуються інформованої згоди неповнолітніх, особливостей і правил надання медичної допомоги у разі, коли особа не в змозі на неї погодитися, а також резонність введення в правові системи інституту інформованої відмови.

Хоча, базуючись на ознайомленні з вітчизняною та зарубіжною правовою доктриною щодо змісту, характеристики та правового регулювання інформованої згоди неможливо не зіштовхнутися з плюралізмом позицій щодо вищезазначеного кусня правовідносин, стосовно одного факту дослідникам все ж вдалось дійти консенсусу, а саме: інформована згода – одна з незамінних та фундаментальних умов, якими захищаються права і свободи людини загалом та в сфері медицини та біомедицини – зокрема.

Як влучно стверджує Стеценко С.Г., питання інформованої згоди є наріжним каменем усієї системи юридичного забезпечення медичної діяльності.

Вона пов'язана з юридичним підтвердженням згоди пацієнта на медичне втручання: медичний експеримент, проведення штучного переривання вагітності або видалення тощо [125, с. 160-161].

Островська Б.В. в своїх роботах називає добровільну інформовану згоду принципом права, який дає людині можливість наступного:

- засвідчити власну згоду на втручання чи заборону (незгоду) на таке втручання, що повинно відбутися попередньо, тобто до моменту вищезгаданого втручання;
- бути повністю, достовірно, доступно та об'єктивно поінформованим стосовно характеру, мети, ризиків та наслідків такого втручання;
- відмовитися від певного втручання на будь-якій його стадії;
- на захист свого життя та здоров'я у випадку, коли відповідна особа не має можливості надати свою добровільну інформовану згоду на нього в силу фізичного чи психічного здоров'я, віку тощо, в тому числі і за умов надзвичайних та екстрених клінічних ситуацій;
- на непорушення принципів рівності та недискримінації в ході такого втручання [119].

Особливою ознакою інституту інформованої згоди особи є той факт, що розвиток даного поняття в історично-правовому розрізі є зумовленим полярними незалежними передумовами. Так, з одного боку, необхідність запровадження такої умови надання медичної допомоги зумовлюється розвитком правовідносин між пацієнтом та лікарем та нагальній необхідності захисту прав обидвох вищеназваних суб'єктів, а з іншого – впливає з сумнозвісних обставин, які супроводжували період нацистського терору та жахливих експериментів, якими він супроводжувався.

Саме тому в даному науковому дослідженні, для об'єктивнішого та повнішого розуміння змісту та значення інформованої згоди варто більш пильно придивитися до історичного боку даної проблематики.

Історичні джерела показують, що споконвіків, навіть якщо і виникали питання стосовно інформування особи стосовно стану її здоров'я та способів

лікування, що до неї застосовуються, то здебільшого це ставалося в цілях забезпечення прав та волі лікаря, а не пацієнта. Втім, розвиток даних правовідносин, все ж можна назвати неоднозначним.

Ще з часів давньої єгипетської, грецької та римської цивілізації залишилися документи, які показують, що втручання лікаря були певним чином схвалені пацієнтом. Платон («Закони», IV) уже передбачав проблеми, процедури й способи надання інформації, на яких ґрунтуються принципи цієї формули інтелектуальної згоди, і співвідносив практику інформації й консенсус із якістю й соціальним становищем хворого. Єдина гарантія, на яку може розраховувати пацієнт, випливає з фундаментального принципу медицини всіх часів: «При хворобах орієнтуватися на дві мети: покращувати стан хворого і не завдавати шкоди» [126, с. 316].

Переконаність і впевненість у тому, що лікар діє в інтересах благополуччя свого пацієнта, передавалася протягом століть, надаючи лікарю морального авторитету й забезпечуючи його певну юридичну безкарність і підпорядкування з боку пацієнта [127, с. 202].

В Середні віки було поширеним проводити бесіди з пацієнтами, в ході яких основною ціллю було заспокоїти їх, вселити в них віру та відчуття захищеності, що логічно могло включати і введення їх в оману лікарями або приховування реальних прогнозів щодо здоров'я хворих. У період Просвітництва, ситуація нічим особливо не змінилася, окрім розповсюдження твердження про те, що пацієнт має право вислухати свого лікаря, однак при цьому ніяких обов'язків стосовно достовірності наданої інформації останнім, як і стосовно права пацієнта погодитись або ні на запропоноване лікування знайдено не було.

Сам термін «згода» в контексті прав пацієнта вперше зустрічається в прецедентному праві Великої Британії. У 1767 році в рішенні за розглядом справи, що стосувалася невдалої експериментальної ортопедичної операції, судом було встановлено, що згода пацієнта в таких випадках повинна стати обов'язковою умовою і частиною професійної діяльності кожного лікаря [128, с. 90].

Попри це, протягом 19 століття популярною в наукових колах була дискусія стосовно того, чи взагалі потрібно повідомляти хворому дані про його поганий стан та несприятливі прогнози перебігу захворювань. Однак, подібні суперечки мали здебільшого етичний аспект, не переходивши при цьому в царину юриспруденції.

«Право голосу» пацієнта щодо медичного діагнозу та медичного лікування, що до нього почало набувати обертів як правова категорія на початку 20 століття. Найбільшою рушійною силою за все століття, яка перенесла права пацієнта на перший план стали медичні експерименти, що незаконно проводилися нацистами, однак ще до цього, в праві країн світу почали з'являтися перші аргументи на захист права людини погоджуватись або ні на медичне лікування.

Так, в США ще у справі 1914 року *Schloendorff v. Society of New York Hospital* було сказано, що кожна повнолітня дієздатна особа має право самостійно вирішувати що буде зроблено з її тілом, а лікар, який проводить операцію без згоди свого пацієнта скоює таким чином напад і повинен нести відповідальність за такі дії [129, с. 346].

Декрет Всеросійського центрального виконавчого комітету та Ради народних комісарів РСФРР «Про професійну роботу та права медичних працівників» від 1 грудня 1924 року закріплював правило добровільної згоди повнолітньої особи (а неповнолітньої чи психічнохворої – згоду батьків або опікунів) на проведення хірургічних операцій.

Робочі положення обґрунтованої згоди, що стосуються етичності проведення досліджень за участю людей, переважно пов'язані з Нюрнберзьким кодексом 1947 року, який був створений після Нюрнберзького процесу, як результат закінчення Другої світової війни та був зводом правил про проведення медичних експериментів на людях. Пункт перший даного правового документу закріпив «добровільну згоду особи, залученої до медичного експерименту». Всесвітня медична асоціація створила Женевську декларацію 1948 р., потім Гельсінську декларацію в 1964 р. про застосування етичних принципів до

медичних досліджень із залученням людей. З іншого боку, в історичному аспекті слід згадати справу «лікарів-шкідників» (коли сфабриковані й безпідставні звинувачення проти лікарів мали трагічні наслідки), що є багато в чому повчальною для багатьох поколінь медичних працівників [60].

В праві СРСР, в Основах законодавства СРСР та союзних республік про охорону здоров'я від 1970 року зберіглося правило з Декрету 1924 року щодо вимоги наявності згоди особи на проведення операції, розширившись при цьому також на складні методи діагностики, застосування нових, науково обґрунтованих, але ще не допущених до загального застосування методів діагностики, профілактики, лікування та лікарських засобів [130, с. 159].

Після цього, теорія інформованої згоди почала активно досліджуватись та розповсюджуватись в міжнародному та національному праві по всьому цивілізованому світі. Загалом, дана концепція розглядалася в рамках двох теорій: теорії насильства та теорії недбалості.

«Теорія насильства» (battery theory), що була історично першою, зародилася в США на початку 20 століття і набула обертів після II Світової Війни за занепаду нацистського режиму і стосувалася добровільності згоди пацієнта. Відповідно до цієї теорії, будь-яке втручання в здоров'я та тіло пацієнта без його на це згоди апріорі вважалось насильством. Тобто задля притягнення лікаря до відповідальності потрібно було довести лише відсутність такої згоди на дії останнього.

Пізніше, в 60-70-х роках зародилася «теорія недбалості» (negligence theory). В рамках даної теорії акцент переносився саме на інформованість отриманої згоди. Якщо перед здійсненням медичного втручання була отримана згода пацієнта, але як результат дезінформації чи неповної інформації, наданої лікарем, то така згода вважалася не ненаданою.

Багацько авторів, що присвятили свою наукову діяльність вивченню саме інформованої згоди схильні вважати, що першість серед правових документів з закріплення прав пацієнтів слід справедливо закріпити за американцями, а саме за Біллем про права пацієнтів Сполучених Штатів Америки від 1971 року, яким

встановлювався новий свіжий підхід до розуміння та етичних стандартів в царинах клінічної та експериментальної медицини. Пізніше, описані в даному акті правила здобули іменування «принципу інформованої згоди», який заключався в тому, що пацієнт повинен володіти повною інформацією про своє здоров'я та отримувати медичну допомогу лише після добровільної згоди на такі дії.

Цікавою в контексті двох даних теорій, є справа, все ще з американського прецедентного права, *Perna v. Pirozzi* 1983 року. Добровільна інформована згода пацієнта на проведення хірургічної операції була надана одному лікарю, хоча сама процедура була проведена іншим хірургом. В результаті така ситуація спричинила два судових позови: проти першого лікаря – в рамках теорії недбалості, оскільки він не повідомив пацієнта про проведення операції не ним, а проти другого – в рамках теорії насильства, оскільки пацієнт взагалі не давав згоди на здійснення цим хірургом медичної процедури [131].

Тришки раніше, у 1981 році було затверджено Лісабонську декларацію прав пацієнтів, що сталося за сприяння Всесвітньої медичної асоціації. Даний правовий документ являє собою збірник мінімальних стандартів прав пацієнта, згідно яких останній має право на свободу вибору свого лікаря, отримання коректної інформації про стан свого здоров'я, право на конфіденційність такої інформації, так само як і можливість відмовитися від повідомлення таких даних, право на достойну смерть та на релігійну та моральну допомогу.

Одним з найважливіших правових актів у сфері прав пацієнтів є прийнята в 1994 році в Амстердамі Декларація про політику у сфері забезпечення прав пацієнтів в Європі, яка однозначно наголошує на необхідності універсалізації стандартів, принципів та змісту прав пацієнтів на міжнародному рівні та імплементації таких положень в національні правові системи. Згідно положень даного документу, внутрідержавні правові системи повинні віддзеркалювати фундаментальні особисті цінності, які передбачають право на повагу до особистості, право на самовизначення, право на власні культурні та моральні цінності, релігійні переконання та філософські погляди [132].

Таким чином, можна зробити висновок, що історично склалися дві протилежні мети формування інституту інформованої згоди. Першою серед них, була інформована згода пацієнта на медичне втручання, яка лише після тривалого проміжку часу стала гарантією прав пацієнта, а не власне лікаря. Інша, не окрема, але специфічна самостійна гілка теорії інформованої згоди історично являється результатом постнацистського періоду, коли нагальною являлася проблема захисту осіб від тортур на нелюдського поводження, в тому числі і шляхом проведення незаконних експериментів над людиною.

Тобто, специфікою історико-правового дослідження інституту інформованої згоди є той факт, що дане поняття паралельно розвивалося в двох напрямках: інформована згода пацієнта на надання йому медичної допомоги та інформована згода як обов'язкова умова в сфері експериментів та випробувань на людини, що в сучасних реаліях можна вважати інформованою згодою в рамках біомедичних досліджень.

При цьому, не дивлячись на це, науковцями нечасто згадується така дуалістична ситуація і ними аж ніяк не робляться спроби розділити за змістом та рисами такі два види інформованої згоди, а вивчення інформованої згоди в загальному характеризується розмитістю та несистематизованістю.

На думку Н.С. Малєїна, інформованою згодою варто вважати усвідомлене рішення саме пацієнта, що можливе лише при наявності повної інформації. На думку автора, хворий перед ухваленням рішення має право, зокрема, знати діагноз, перспективу у випадку відмови від експерименту чи від лікування, можливі побічні явища тощо. Таким чином, у стосунку до хворого не повинно бути лікарської таємниці, у протилежному разі – експеримент чи лікування варто вважати протиправними [133, с. 24].

С.Г. Стеценко, В.Ю. Стеценко, І.Я. Сенюта під інформованою згодою на медичне втручання розуміють добровільне, компетентне прийняття пацієнтом запропонованого варіанта лікування, що ґрунтується на одержанні ним повної, об'єктивної і всебічної інформації з приводу майбутнього лікування, його можливих ускладнень й альтернативних методів лікування [125]

У вітчизняному чинному законодавстві інститут інформованої згоди регулюється Конституцією України (статті 29 та 49), Основами законодавства про охорону здоров'я (стаття 43), ЦКУ (стаття 284) [120, 134, 135].

Намагаючись визначити поняття та характерні ознаки інформованої згоди, перш за все, варто визначити що таке медичне втручання. Відповідно до Основ законодавства про охорону здоров'я (стаття 42), медичне втручання – це застосування методів діагностики, профілактики чи лікування, що пов'язані з впливом на організм людини, яке допускається лише в тому разі, коли воно не може завдати шкоди здоров'ю пацієнта. В даній статті містяться також додаткові примітки, що стосуються медичного втручання, яке несе ризик для здоров'я пацієнта та ризикованих методів діагностики, профілактики або лікування. А саме, медичне втручання, пов'язане з ризиком для здоров'я пацієнта, допускається як виняток в умовах гострої потреби, коли можлива шкода від застосування методів діагностики, профілактики або лікування є меншою, ніж та, що очікується в разі відмови від втручання, а усунення небезпеки для здоров'я пацієнта іншими методами неможливе. Ризиковані методи діагностики, профілактики або лікування визнаються допустимими, якщо вони відповідають сучасним науково обґрунтованим вимогам, спрямовані на відвернення реальної загрози життю та здоров'ю пацієнта, застосовуються за згодою інформованого про їх можливі шкідливі наслідки пацієнта, а лікар вживає всіх належних у таких випадках заходів для відвернення шкоди життю та здоров'ю пацієнта [135].

Згадувана раніше Декларація про політику в сфері прав пацієнтів в Європі встановлює, окрім іншого ряд основоположних принципів, які стосуються медичного втручання та згоди пацієнта на нього. Визначено, зокрема, що пацієнт має право не лише погодитись, але й призупинити чи взагалі відмовитись від лікування або медичного втручання. Зазначено також, що у випадку неможливості проявити волю та надати згоду на медичне втручання, у невідкладних ситуаціях таке лікування може надаватися без такої згоди пацієнта. Винятком з правила визначено лише моменти, коли пацієнт завчасно попередив, що не дає свою згоду на медичне втручання в ситуації, яка є подібною до тієї, що

склалася. Загалом же, за відсутності згоди на медичне втручання (через неспроможність пацієнта її надати) за медичними працівниками закріплено обов'язок діяти згідно з передбачуваними бажаннями пацієнта. У випадку, коли пацієнт є неспроможним виразити такі бажання та скористатися своїми правами, від його імені повинен виступити його законний представник, уповноважений ним самим на такі дії [132].

Як вже зазначалося вище, інститут інформованої згоди являється невід'ємною частиною не лише медицини, але й біомедицини. Так, до прикладу, В.О. Сакало наполягає, що інститут інформованої згоди є не лише окремим загально визнаним інститутом права, але й окремим інститутом біоетики [136].

Більше того, саме цей інститут, необхідно виділити поміж інших, як незамінну умову забезпечення прав людини. Влучно з даного приводу висловлюються Марина Казіні, Габрієлла Гамбіно, Антоніо Спаньйола, які вважають, що біоетика як наука почала формуватися в процесі пошуку етичного обґрунтування прав людини [137, с. 105].

В.Г. Третьякова зазначає, що одним із основних мотивів виникнення та розвитку біоетики стало прагнення максимально захистити права людини на життя, здоров'я, біологічну, охоплюючи генетичну та психічну цілісність, зокрема в таких сферах, як медицина, фармакологія, біологія, генетика, біомедичні дослідження та впровадження їх результатів у практику, застосування психотехнологій тощо [138, с. 4].

В теорії біоетики, на думку вчених, поняття інформованої згоди базується на автономії, як цінності та на можливості особи приймати автономно будь-які рішення. Похідна від кантівської теорії моралі, автономія (від грец. αὐτος — «сам» і грец. νόμος — «закон») має своїм ядром свободу. Як визначав Іммануїл Кант, кожен в своїх діях повинен керуватися повагою до іншого, враховуючи особисту автономію особи. Цей імператив становить моральну основу того, щоб поважати інших і себе як рівних, і забезпечує моральну підтримку концепції інформованої згоди. В найзагальнішому вигляді, з точки зору біоетики, інформована згода повинна включати в себе, як мінімум, два елементи:

повноцінне розкриття пацієнтові всієї актуальної інформації та подальше отримання дозволу юридичної сили перед відповідним медичним втручанням [139, с. 166].

Островська Б.В. називає добровільну та інформовану згоду на медичне втручання базовим біоетичним принципом для захисту життя людини та забезпечення права на життя в міжнародному праві, який окрім цього ґрунтується на таких фундаментальних правах людини, як право на цілісність, свободі від катувань, повазі до гідності людини а також праві на повагу до приватного та сімейного життя, забороні дискримінації, отримання фінансової вигоди тощо.

В міжнародному праві на сьогодні інститут та правила застосування інформованої згоди регулюється багатьма правовими документами. Основним в сфері етико-правових стандартів забезпечення гідності та прав пацієнта в світлі розвитку біомедичних технологій є Конвенція Ради Європи про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину від 1997 року. В даному документі однозначно встановлено, що будь-яке втручання в здоров'я особи може здійснюватися лише за умови її добровільної та свідомої згоди на таке втручання, після надання такій особі всієї необхідної інформації про мету, характер, наслідки та ризики такого втручання, а також зберігаючи за пацієнтом право відкликання такої згоди в будь-який час. Вищеназвана Конвенція висвітлює правила медичного втручання в здоров'я осіб, які не в змозі дати на нього згоду, психічнохворих осіб та у випадку надзвичайних ситуацій. Також, норми цього акту регулюють особливості інформованої згоди та загальні правила у випадку втручання в геном людини та захищають осіб, на яких проводяться наукові дослідження, включаючи дослідження на ембріонах *in vitro* [97].

Конвенцію про права людини та біомедицину підписала і Україна, що покладає на неї обов'язок застосовувати принципи та положення, що в ній містяться в процесі формування національного законодавства з приводу забезпечення прав та гідності людини в сфері біології та медицини.

Більшість науковців, досліджуючи інформовану згоду, здебільшого аналізують умови її правомірності та принципи. В.Г. Сердюк, В.А. Корогород, С.П. Козодаєв аналізують організаційно-правові принципи інформованої згоди, зазначаючи, що:

- інформована згода - це право пацієнта й обов'язок медичного працівника, що здійснює медичне втручання;
- інформовану згоду необхідно отримувати на будь-який варіант медичного втручання, починаючи від виміру артеріального тиску, включаючи сеанс гіпнозу і закінчуючи багатогодинною складною хірургічною операцією;
- одержання інформованої згоди свідчить про повагу прав і законних інтересів пацієнта;
- інформована згода обумовлює активну участь самого хворого в процесі лікування;
- завдяки інформованій згоді підвищується ступінь відповідальності лікаря при наданні медичної допомоги [140].

Багато науковців піднімають питання правомірності інформованої згоди. Так, автори підручника «Медичне право», С.Г. Стеценко, В.Ю. Стеценко, І.Я. Сенюта виділяють три критерії правомірності інформованої згоди на медичне втручання, а саме: 1) добровільність, що має на увазі прийняття пацієнтом рішення під час відсутності будь-яких зовнішніх факторів, що свідчили б про не добровільність такої згоди; 2) компетентність, тобто ухвалення рішення в умовах дійсно наявних і зрозумілих для пацієнта знань про майбутнє медичне втручання; 3) інформованість, тобто надання лікарем перед медичним втручанням пацієнтові інформації про суть майбутнього втручання [125].

Такої ж позиції притримуються і В.Г. Сердюк, В.А. Корогород та С.П. Козодаєв, стверджуючи, що хоча з методологічної точки зору критерії правомірності інформованої згоди пацієнта визначити непросто, однак керуючись загальними принципами медичного права та нормативною базою, ними доцільно вважати інформованість, добровільність та компетентність [140].

Подібні положення містилися ще в Нюрнберзькому кодексі 1947 року, яким чи не вперше міжнародне європейське право закріпило принцип інформованої згоди на проведення експерименту над людиною, правомірність якої вже тоді визначалася інформованістю, добровільністю та компетентністю згоди. Принцип I даного документу називає добровільну згоду людського суб'єкта абсолютною обов'язковою умовою.

На практиці це означає, що відповідна особа повинна бути юридично здатною надавати таку згоду; повинна перебувати в такому положенні, щоб бути спроможною застосувати вільне право вибору; не має піддаватися ніяким формам застосування сили, шахрайству, обману, примусу, надмірного втручання або іншим альтернативним чи прихованим формам впливу чи обмеженням; повинен володіти всіма необхідними даними та знаннями щодо елементів відповідного питання, щоб надати змогу особі прийняти усвідомлене та інформоване рішення.

Останній з перерахованих елементів передбачає, що суб'єктові повинно бути роз'яснено про природу, тривалість та мету експерименту перед моментом прийняття ним позитивного рішення щодо участі в ньому; про методи та засоби, якими його буде проведено; про всі незручності та побічні ефекти, які можна від нього очікувати; а також про весь вплив на його здоров'я або на здоров'я інших осіб, який може настати в силу участі даної особи в цьому експерименті.

Обов'язок та відповідальність за якість такої згоди лежить на кожному, хто ініціює, спрямовує чи залучений в експеримент. Така відповідальність є персональною і не може бути делегована кому-небудь безкарно [141].

На думку В.А. Глушкова, інформована згода вважається правомірною, якщо відповідає таким умовам: а) згода повинна бути дійсною, тобто отриманою в осудної і дієздатної особи або її законних представників, ні в якому випадку не під примусом чи шляхом обману; б) згода повинна бути своєчасною, тобто має бути отриманою до виконання операції, діагностики, застосування нових лікарських засобів, методів профілактики й лікування; в) згода дається на проведення перевіреного науково виправданого методу лікування або

діагностики, а якщо такого не існує, то хворий повинен отримати інформацію про можливість застосування експериментальних методів медичного втручання, можливі наслідки застосування такого методу; г) згоду слід давати добровільно, без переслідування суспільно небезпечних цілей [142, с. 72].

Специфічно в сфері біоетики, найбільш широко проблематика інформованої згоди та її правомірності розкривається в Конвенції Ов'єдо та Додатковому протоколі до неї у галузі біомедичних досліджень.

Конвенція Ов'єдо, окрім вищезгаданих загальних правил щодо обов'язковості згоди на медичне втручання, уточнює, що особи, на яких проводяться наукові дослідження повинні бути поінформовані також про їх права та гарантії, які визначені в законах, а сама згода на проведення таких досліджень повинна, крім іншого, бути надана чітко, конкретно та бути задокументована.

Додатковий протокол до Конвенції про права людини та біомедицину в сфері біомедичних досліджень від 2005 року більш детально регламентує інформовану згоду на проведення досліджень, а саме, він визначає таку згоду усвідомленою, вільною, недвозначною, чіткою та документально підтвердженою.

Варто окремо відзначити позитивні сторони даного протоколу, такі як особлива увага поняттям «втручання» в сферу здоров'я особи та «інформованості» згоди на таке втручання. Стаття 2 досліджуваного документу включає до поняття «втручання» не лише фізичне, але й будь-яке інше втручання в тій мірі, в якій воно являється загрозою для психічного здоров'я відповідної особи.

Складові «інформованості» згоди на втручання визначаються статтями 13 та 16, де перша встановлює загальні засади, а друга – складові інформації, яка повинна бути надана для згоди на втручання зі сторони представника особи, якщо вона не в змозі самотійно надати згоду на втручання.

Серед загальних відомостей, надання яких свідчить про те, що згода на втручання є поінформованою, в Протоколі зазначено інформацію, що стосується

цілі, загального плану, можливих ризиків та користі дослідницького проєкту, а також заключення Комітету з етики. Перш ніж особа отримає пропозицію приймати участь в дослідницькому проєкті, їй, згідно з характером та цілями досліджень, необхідно повідомити таку інформацію:

- про характер, межі та тривалість відповідних процедур, а саме детальні дані про будь-які можливі труднощі для учасників проєкту;
- про доступні превентивні, діагностичні та терапевтичні процедури;
- про механізми реагування на негативні ситуації чи питання, що турбують учасників проєкту;
- про механізм забезпечення права на приватне життя та конфіденційності персональних даних;
- про механізми доступу до інформації про учасників в межах дослідження та їх загальних результатів;
- про механізми справедливого відшкодування збитків у випадку нанесення шкоди;
- про будь-яке передбачуване потенційне використання, враховуючи і комерційне, результатів дослідження, даних та біологічних матеріалів;
- про джерела фінансування дослідницького проєкту.

Окрім цього, вся вищеперахована інформація повинна бути адекватною та надаватися в зрозумілій формі для особи [143].

Серед правового надбання Організації Об'єднаних Націй особливої уваги потребує Загальна декларація про біоетику та права людини, що була прийнята на конференції ЮНЕСКО у 2005 році. Правий акт, так само як і Конвенція Ов'єдо, окремо розподіляє інформовану згоду на медичне втручання та інформовану згоду на наукові дослідження в сфері біомедицини.

Стаття 6 визначає характеристики інформованої згоди, що свідчать про її правомірність, які практично аналогічні до тих, які досліджувалися в рамках інших міжнародних правових актів. Однак, даний документ містить вимогу про інформованість особи також і про способи відкликання своєї згоди, а також визначає особливості згоди групи осіб на проведення медичних досліджень, а

саме, у відповідних випадках при проведенні досліджень над групою осіб чи спільнотою, додатково може бути укладена угода з юридичними представниками таких групи чи спільноти. Ні за яких умов інформована згода окремої особи не може бути підмінена колективною спільною згодою чи то згодою керівника спільноти чи будь-якого іншого представника влади [144].

В контексті аналізу інформованої згоди як частини права на цілісність особистості, важливо відзначити і Додатковий протокол щодо трансплантації до Конвенції Ов'єдо, в якому піднімається питання згоди живого донора. Так, «...орган або тканина можуть бути видалені у живого донора тільки після того, як відповідна особа дасть вільну, інформовану та впевнену згоду на це у письмовій формі або офіційному органу» (ст. 13). У питаннях видалення органів і тканин у живих донорів для цілей трансплантації також діє загальне правило, передбачене Конвенцією Ов'єдо [109].

Цікавою є інформована згода в сфері генетики. Так, Загальна декларація про геном людини та права людини аналогічно до інших правових документів, називає обов'язковою умовою для проведення дослідження, лікування та діагностики наявність попередньої, добровільної та ясно вираженої згоди зацікавленої особи. Однак, окрім цього, даним міжнародним актом також закріплене право кожної особи вирішувати бути чи не бути поінформованим про результати генетичного аналізу та його наслідки (пункт с статті 5) [98].

Добровільність та усвідомленість інформованої згоди як необхідна умова правомірності останньої, логічно повинна надаватися правомочною особою, що в свою чергу підняло хвилю досліджень питання неможливості надання інформованої згоди в силу різних обставин (вік, хвороба, непритомність, психічні захворювання тощо).

Конвенція Ов'єдо, як вже зазначалося раніше встановлює особливості інформованої згоди у випадках неможливості її надання самою особою, у випадку, коли пацієнт є психічно хворим, а також щодо здійснення медичного втручання в надзвичайних ситуаціях.

Щодо захисту неповнолітніх від неправомірного втручання в сферу їх здоров'я, то воно може надаватися виключно за згодою її законного представника, або органу влади, або інших особи чи закладу, визначених нормативними актами. Бажання самої неповнолітньої особи при цьому не ігноруються, а повинні враховуватися, їх вага поступово зростає пропорційно віку та ступеню зрілості такої особи. Такі ж положення містяться і в Конвенції про права дитини від 1989 року «...поглядам дитини приділяється належна увага згідно з її віком і зрілістю» [145].

Якщо свою згоду за якихось обставин не може надати особа, яка приймає участь у науковому дослідженні, то відповідно до Додаткового протоколу до Конвенції про права людини та біомедицину в сфері біомедичних досліджень, втручання можливе за умови дотримання сукупності наступних вимог:

- результати дослідження потенційно можуть принести реальну та безпосередню користь даній особі;
- подібні за рівнем ефективності досліді не можуть бути проведені на особах, що здатні проявити свою волю;
- особа, на якій було проведено дослід, була поінформована про свої законні права та гарантії захисту, за виключенням випадків, коли особа не здатна сприймати інформацію;
- було отримано необхідний недвозначний, письмовий дозвіл законного представника даної особи чи органу, особи чи організації, які є уповноваженими на це законом, після представлення всієї інформації, яка є необхідною та з врахуванням всіх побажань та заперечень, висловлених особою раніше. Повнолітня недієздатна особа, приймає участь в отриманні дозволу на стільки, на скільки це можливо. Думка неповнолітньої особи враховується пропорційно до віку та ступеня зрілості такої особи;
- дана особа не висловлює ніяких заперечень[143].

Цікавими з даної точки зору є приписи Гельсінської декларації Всесвітньої медичної асоціації від 1964 року, відповідно до яких, проведення дослідів на особах, коли отримання згоди від них або їх представників є неможливим,

вважається правомірним лише тоді, коли фізичний та/або психічний стан, які перешкоджають отриманню такої згоди є невід'ємною характеристикою такої категорії осіб. При цьому, документ також встановлює спеціальну процедуру, як умову описуваного втручання, яка включає схвалення спеціального етичного комітету, а також вимогу отримання такої згоди від особи чи його представника як тільки це стане можливим [146].

Особливості надання інформованої згоди у сфері відносин, пов'язаних з трансплантологією, автори Гельсінської декларації також не обійшли, зазначивши в пункті 25, що: «Для медичних досліджень із використанням людських матеріалів і даних, які можна ідентифікувати, лікар повинен належним чином оформити згоду на їх збір, аналіз, зберігання та/або повторне використання. Можуть виникати ситуації, в яких неможливо або практично неможливо отримати згоду на таке дослідження, або згода являтиме собою загрозу достовірності результатів дослідження. У подібній ситуації дослідження може проводитись тільки після розгляду та схвалення комітетом з етики досліджень» [146].

Більш широко правовідносини щодо захисту осіб, які не в змозі надати згоду на видалення органів чи тканин розкриваються в Додатковому протоколі до Конвенції про права людини та біомедицину про трансплантацію органів і тканин тіла людини від 2002 року, в якій такі дії без згоди на те особи категорично заборонені, окрім конкретно встановлених виключень, а саме:

- не існує сумісного донора, який може дати інформовану згоду;
- отримувач являється братом чи сестрою донора;
- пожертва органу являється життєво необхідною для реципієнта;
- було дано спеціальний, письмовий та завірений компетентними органами дозвіл представника особи, влади, особи чи органу, встановленого законом;
- відповідний потенційний донор не має заперечень [109].

У вітчизняному Порядку проведення клінічних випробувань лікарських засобів та експертизи матеріалів клінічних випробувань, затвердженого Наказом

Міністерства охорони здоров'я України від 23.09.2009 року №690, інформована згода – рішення взяти участь у клінічному випробуванні, яке має бути складено в письмовій формі, датоване та підписане, приймається добровільно після належного поінформування про характер клінічного випробування, його значення, вплив та ризик, відповідним чином документально оформляється особою, яка спроможна дати згоду, або її законним представником (близьким родичем); у виняткових випадках, якщо відповідна особа неспроможна писати, вона може дати усну згоду в присутності щонайменше одного свідка, який засвідчує згоду суб'єкта дослідження в письмовій інформованій згоді [123].

Таким чином, на основі вище сказаного, можна зробити висновок, що інститут інформованої згоди пацієнта або його законного представника доволі глибоко вкорінений як в міжнародне право, так і в українську правову систему, якою визначені зміст інформованої згоди, умови її правомірності та вимоги до неї тощо.

Не дивлячись на їх практично однозначну схожість, все ж є певні відмінності щодо оформлення та умов правомірності такої згоди. Інформована згода в сфері біомедицини характеризується більш суворими способами закріплення, а саме відповідні міжнародно-правові документи визначають не лише її добровільність та інформованість, а ще й обов'язкову письмову, недвозначну форму. Особливостями також характеризуються і згода на проведення досліджень щодо осіб, які з певних причин не можуть надати свою згоду на участь у них. Тобто в межах своєї форми, інформована згода в біомедицині характеризується більш суворим режимом правового регулювання, порівняно з такою згодою в сфері медицини.

В рамках же змісту двох досліджуваних видів інформованої згоди, не було знайдено практично ніяких наукових досліджень. Беззаперечним є той факт, що в будь-якому випадку, фундаментальний зміст інформованої згоди залишається незмінним: захист прав і свобод людини, забезпечення добровільності будь-якого втручання в фізичну та психічну цілісність особи, збереження автономії та гідності.

Однак, доцільним видається зазначити, що певна різниця в меті та змісті між інформованою згодою в медицині та такою ж біомедицині все ж має місце. І впливає вона саме зі змісту медицини та біомедицини як науки. Якщо в першому випадку, основною метою є медична допомога, а ціллю – вилікувати людину, то в біомедицині – це покращення способів та засобів надання такої медичної допомоги.

Як зазначили з даного приводу Шибер С. та Глезерман М., Концепція інформованої згоди в клінічній медицині й наукових дослідженнях дещо відрізняється. Інформована згода в клінічній медицині є складною практикою, спрямованою на захист законних прав пацієнта, на підтримку самостійності пацієнта, який приймає власні рішення, пов'язані з медичними втручаннями, на забезпечення належної якості медичної допомоги та зміцнення довіри між пацієнтом і лікарем щодо медичних процедур, медикаментів або клінічних досліджень [147, с. 117].

Саме тому в першому випадку найчастіше мова йде про медичну практику, а в іншому – про медичні дослідження. Інакше кажучи, у першому випадку, невтручання, тобто відмова від медичного втручання може нанести шкоди здоров'ю та життю людини або ж принаймні є такий ризик. В другому випадку – таких наслідків може бути завдано саме втручанням зі сторони професіоналів.

Висновки до Розділу II

Дослідження, проведені в ході написання даного розділу дисертаційного дослідження, дозволили дійти наступних висновків:

1. Констатовано, що євгенічні практики були відомі людству споконвіків та сприймалися різними народами та державностями як абсолютно прийнятне та корисне явище. Таке позитивне змістовне наповнення подібних практик зберіглося і до XIX-XX століття, коли євгеніці вдалось виокремитися в окрему науку, основною метою якої було визначено оптимізацію спадкових якостей майбутніх поколінь. Тоді ж виокремилися два різновиди євгеніки:

позитивна євгеніка, тобто стимулювання народжуваності «кращих» та «обдарованіших» та негативна євгеніка, як обмежування народжуваності «гірших» та «нижчих». Період Нацистського режиму остаточно наділив євгенічні практики асоціаціями з негативністю, жорстокістю та протизаконністю, після чого міжнародне право на національні правові системи поповнилися дієвими принципами та заборонами, спрямованими на заборону євгеніки з цілями селекції людини.

2. Встановлено, що не дивлячись на це, науково-технічний прогрес в сфері біології, генетики та медицини на сучасному етапі існування людства дає об'єктивні підстави говорити про відродження євгеніки в модифікованій формі, яку в деяких джерелах називають «ліберальною євгенікою», «геномікою», «нео-євгенікою». Вищеописані практики продовжують характеризуватися контраверсійністю та дискусійністю та ставлячи новітні, не відомі раніше праву виклики та задачі.

Така ситуація негативно відбивається на правозакріпленні та праворегулюванні у сфері захисту та забезпечення права на цілісність особистості. Хартія основоположних прав Європейського Союзу не стала винятком. Забороняючи євгеніку з метою селекції людини, також не уточнює аспект даної проблематики саме в світлі генетики, актуальність якої на сьогодні важко переоцінити.

3. Не дивлячись на безапеляційність та абсолютність заборони репродуктивного клонування людини в міжнародному та в національному праві, щодо інших форм клонування, в тому числі й терапевтичного, така єдність відсутня, що в результаті варто вважати однією з основних причин неможливості забезпечення загальних стандартів та механізмів регулювання як на рівні юридичної теорії, так і у сфері практики. Однак, з іншого боку, враховуючи двоякий характер та визнане позитивне навантаження від результатів терапевтичного клонування, потреба заборони таких технік поступається необхідності більш суворого та докладного правового регулювання такої

діяльності, з врахуванням серйозності небезпеки від практики терапевтичного клонування, яка потенційно загрожує людській істоті та її правам і свободам.

4. Констатовано, що всесвітня проблема використання тіла людини та його частин з метою фінансової вигоди визнається як на рівні міжнародних організацій, так і в межах національних правових систем, що підтверджується наявністю багатьох правових документів, що регулюють описану проблему. Встановлюючи загальні принципи, законодавці також не оминули увагою специфічні моменти та особливі аспекти в ході вищеописаних дій, на кшталт регламентації правомірності реклами про потребу в органах, тканинах чи частинах тіла людини, а також переліку тих фінансових затрат, які вважаються допустимими в ході трансплантаційної діяльності.

На основі цього зроблено очевидний висновок, що заборона використання тіла людини та його частин і тканин з метою отримання фінансової вигоди, в порівнянні з питаннями клонування та евгеніки, характеризується вищою однозначністю, безапеляційністю заборони та наявністю єдиних міжнародних стандартів.

5. Адміністративно-правове забезпечення права на цілісність особистості в українському праві не відокремлюється в окрему групу правовідносин та здійснюється на загальних основах забезпечення прав людини в сфері охорони здоров'я та проведення клінічних та доклінічних випробувань. Позитивними аспектами є наявність законодавчих заборон репродуктивного клонування, використання тіла людини та його частин з метою фінансової наживи, а також наявність визначення інформованої згоди в сфері клінічних досліджень та процедури її надання. Серед основних недоліків визначено відсутність терміну «право на цілісність особистості» у вітчизняній нормативній базі.

6. Історико-правове дослідження дало можливість встановити, що однією зі специфічних рис інституту інформованої згоди є той факт, що його формування та розвиток відбувалися в силу двояких незалежних передумов. З одного боку, інститут інформованої згоди еволюціонував в сфері надання

медичної допомоги як частина правовідносин між пацієнтом та лікарем та нагальній необхідності захисту прав обидвох вищеназваних суб'єктів, а з іншого – став наслідком обставин, які супроводжували період нацистського терору та тогочасних жахливих експериментів, що ставилися на людях.

Констатовано популярність тематики інформованої добровільної згоди серед вчених-правників як в Україні, так і за її межами, якими вивчаються основні організаційно-правові принципи інформованої згоди, виділяються критерії правомірності інформованої згоди, а також аналізується порядок оформлення інформованої згоди. Окремо піднімаються питання, які стосуються інформованої згоди неповнолітніх, особливостей і правил надання медичної допомоги у разі, коли особа не в змозі на неї погодитися, а також резонансність введення в правові системи інституту інформованої відмови. Міжнародна правова база містить в собі ряд важливих нормативних актів, якими врегульовані ті чи інші аспекти надання інформовано добровільної згоди як в загальному порядку, так і в специфічних сферах правовідносин, а саме трансплантології та донорстві, генетиці, біоетиці, сфері біомедичних досліджень. Інститут інформованої згоди також доволі глибоко вкорінений і у вітчизняному праві. При цьому, як в національних нормативних та доктринальних джерелах, так і в міжнародних немає чіткого розмежування інформованої згоди в медицині та інформованої згоди в біомедицині.

Пропонується висновок, що інформована згода в сфері медичної допомоги та інформована згода в сфері клінічних досліджень, не дивлячись на практично однакове нормативне регулювання та механізм забезпечення, характеризуються відмінностями щодо їх мети та змісту. Інформована згода в сфері медичної допомоги має на меті власне надати таку допомогу та вилікувати людину, а відмова від такого втручання може нанести шкоди життю та здоров'ю людини. Інформована згода на клінічні дослідження, перш за все, захищає юридичні інтереси сторони, яка такі досліди проводить, оскільки в даному випадку, шкоди життю та здоров'ю може бути спричинено самим таким втручанням.

РОЗДІЛ ІІІ. ПРАВО НА ЦІЛІСНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ В ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Практика Європейського суду з прав людини в сфері права на цілісність особистості є доволі широкою та різноманітною за своїм змістом. Європейський суд з прав людини як орган, що покликаний захищати та тлумачити Європейську конвенцію з прав людини, неunikнено оберігає також і цілісність особистості, що є нерозривно пов'язаною з гідністю та свободою людини – основними цінностями, захищеними ЄКПЛ.

Не дивлячись на це, сам термін «цілісність особистості», почав зустрічатися в прецедентному праві Страсбурзького суду лише наприкінці 70-х років 20-го століття. При цьому, спочатку мова йшла про фізичну цілісність особистості, і лише пізніше в рішеннях Суду увага почала приділятися і цілісності психологічній та моральній.

Загалом, огляд прецедентного права ЄСПЛ дозволив зробити висновок, що найчастіше право на фізичну, психологічну та моральну цілісність захищаються в рамках статей 2, 3 та 8 Конвенції.

Однією з перших справ стосовно досліджуваної проблематики була справа *Tyler v. The United Kingdom*, рішення по якій суд виніс в 1978 році. Стосувалася вона містера Ентоні М. Тайрера, уродженця Великої Британії, який у віці 15-ти років був обвинувачений в поганій поведінці, що заключалася в нанесенні тілесних ушкоджень молодшому учневі в його школі. За свідченнями, жертву таким чином карали за те, що він заклав обвинуваченого та інших трьох хлопців, коли останні принесли до школи пиво. Містеру Тайреру було того ж дня присуджено покарання у вигляді трьох ударів лозою згідно тогочасного законодавства.

Під час екзамену були присутні батько хлопця та лікар. З нього зняли штани та нижню білизну, змусили перевалитись на стіл. В цей момент двоє полісменів тримали хлопця, а третій виконав покарання. Після лупцювання

шкіра почервоніла, але порізів не було, місця ударів турбували Ентоні ще тиждень-півтори.

В даному випадку Судом було розтлумачено, що сама природа тілесного покарання передбачає застосування фізичного насильства однією особою стосовно іншої. Таке покарання є правомірним, передбаченим законом, призначене за вимогою державних органів та виконане поліцією. Хоча заявник не страждав від якихось сильних або довготривалих ефектів, його покарання, оскільки з ним поводитися як з річчю в руках у владних органів, являється посяганням на гідність та особисту цілісність, що є цінностями захищеними статтею 3 Конвенції. Окрім цього, покарання також накладає певний психологічний ефект.

Згідно тлумачень суду, на рівень важкості побиття також впливає термін виконання такого покарання. В рішенні зазначається, що хоча за законодавством, такого роду тілесна кара повинна бути реалізована протягом 6 місяців, однак в даній справі це не виправдовує безпідставне відкладення виконання покарання на три тижні зі сторони поліції. В результаті, скаржник не лише постраждав від фізичного болю, але й від психологічного очікування застосування до нього насильства, яке чекає його попереду [148].

В даній справі Європейським судом чітко визначено, що цілісність особистості є частиною заборони тортур за статтею 3 Конвенції, а також підкреслено значення часу виконання тілесних покарань, які прямо впливають на тяжкість втручання в цілісність та гідність людини.

Цікаво також доповнити в межах тематики тілесних покарань дитини, що сучасні рішення ЄСПЛ щодо тілесного покарання дітей батьками свідчать про негатив суду щодо таких дій. Вони повинні бути спрямовані на забезпечення поваги до гідності людини та захист найкращих інтересів дитини (*Pretty v. the United Kingdom*, § 65; *C.A.S. and C.S. v. Romania*, § 82). У справі *Wetjen and Others v. Germany* Суд засвідчив, що ризик систематичного та регулярного побиття дитини лозою являється правомірною причиною, щоб позбавити батьків частини їх батьківських прав і взяття дитини під опіку. До прикладу в пункті 91 рішення

по справі *Tlapak and Others v. Germany* від 2018-го року, суд висловив рекомендації країнам-членам Ради Європи закріпити законодавчі заборони тілесних покарань дітей для того, щоб такі заборони перестали носити теоретичний характер і набули практичного результату. На думку Суду, ризик систематичного та регулярного побиття повинен вважатися вагомою підставою для того, щоб частково позбавити батьків їх батьківських прав та забрати дитину на догляд [149].

Якщо цілісність особи захищалася статтею 3 Конвенції про заборону тортур, нелюдського та принизливого поводження та покарання завжди, навіть якщо в самій справі і не містилося ніяких згадок безпосередньо «цілісності особистості», то в межах права на повагу до приватного та сімейного життя, передбаченого статтею 8 Конвенції, досліджувана категорія почала розглядатися дещо пізніше.

Вперше судом було зазначено, що концепція приватного життя включає в себе фізичну та моральну цілісність особи в справі *X and Y v. the Netherlands* у 1985 році.

В даному випадку скаргу було подано батьком від імені своєї розумово відсталої доньки. Останню було зґвалтовано у віці 16 років протягом її перебування в приватній клініці для розумово відсталих дітей. Звинуваченого не було притягнуто до відповідальності ні одною інстанцією Нідерландів в силу того, що протягом двох років після того випадку щодо обвинуваченого не було заявлено більше подібних дій, через те, що наявність зґвалтування було б важко доказати, а також на підставі того, що таку заяву дівчина повинна була б писати сама, а її батько, не дивлячись на офіційні дозволи з боку влади не є уповноваженим виступати від її імені в контексті ситуації, що склалася.

Пункт 22 рішення по справі стверджує, що не було ніякого сумніву в тому, що в даному випадку застосовується стаття 8 Конвенції: всі факти, що були представлені Комісії на опрацювання стосуються приватного життя, концепція якого включає в себе фізичну та моральну цілісність особистості, в тому числі й сексуальне життя [150].

З того часу і до сьогодні, Страсбурзьким судом було розглянуто десятки справ стосовно тих чи інших аспектів цілісності особистості, рішеннями по яких не лише повторюються вищезазначені твердження, але й встановлюються нові та більш розширені стандарти її забезпечення та захисту. При цьому, статті 3 та 8 Конвенції часто застосовуються разом, або ж після вивчення обставин справи, Судом може бути прийнято рішення використовувати статтю 8 замість 3-ї або ж навпаки.

Серед великої кількості справ, які стосувалися посягання на цілісність особистості за **статтею 3**, доречно навести кілька детальніших прикладів.

У справі *Costello-Roberts v. The United Kingdom* 1993-го року, подібно і до справи Ентоні Тайрера, розглядалася ситуація, пов'язана з нанесенням тілесних ушкоджень. Заявницею по справі була мати 7-річного хлопця, який виступив потерпілим. Скарга стосувалася застосування до дитини тілесних покарань в приватній закритій школі суворого режиму, в якій вона навчалася.

В даному випадку, Суд не знайшов в діях працівників школи ніяких ознак, які можна було б трактувати як принизливе або нелюдське поводження. Не дивлячись на те, що в даній справі покарання до дитини характеризувалися природою зловживання, а також на те, що його потрібно було чекати три дні, потрібного рівня важкості для застосування статті 3 Конвенції досягнуто не було.

Однак, прецедентне право ЄСПЛ передбачає, що концепція приватного життя також включає в себе поняття фізичної та моральної цілісності, а тому у випадках залегких для застосування статті 3, суд вирішив за доречне звернутися до статті 8 Конвенції.

В рішенні зазначено, що метою покарання було викликати виправлення через страх та силу, що за своїм змістом являється втручанням в моральну та фізичну цілісність людини. Міри, прийняті в сфері освіти в деяких випадках можуть впливати на право на повагу до приватного життя, але не кожна дія або міра впливу на фізичну та моральну цілісність людини обов'язково являється порушенням даного права. Враховуючи той факт, що відправити дитину до школи саме по собі передбачає втручання в приватне життя, суд вважає, що

ставлення до дитини не зачепило її фізичну та моральну цілісність на рівні, достатньому для застосування статті 8.

Важливими є тлумачення Суду, які стосувалися визначення рівня важкості тілесного покарання. Ще в справі Тайрер суд встановив, що тілесне покарання може передбачати посягання на гідність та фізичну цілісність людини за статтею 3 Конвенції. Як зазначено в параграфі 30 того рішення, для того щоб покарання було «принизливим» та порушувало статтю 3, приниження від такого покарання повинне досягти певного рівня важкості і якимось чином відрізнятись від звичайного рівня приниження від застосування такого покарання.

Досягнення вищезгаданого рівня важкості залежить від всіх обставин справи. Такі чинники, як природа та контекст покарання, манера та метод його виконання, тривалість, фізичний та ментальний ефект, а в деяких випадках також стать, вік та стан здоров'я жертви повинні враховуватися (see the *Ireland v. the United Kingdom* judgment of 18 January 1978, Series A no. 25, p. 65, para. 162, the above-mentioned *Tyrer* judgment, Series A no. 26, pp. 14-15, paras. 29-30, and the above-mentioned *Soering* judgment, Series A no. 161, p. 39, para. 100).

Не дивлячись на негативний висновок щодо даної справи, рішення не було одноголосним і в своїй окремій думці судді Рісдал, Тор Вільгельмсон, Метчерз та Уайлдхабер (*Ryssdal, Thor Vilhjalmsson, Matchers, Wildhaber*) все ж наполягають, що втручання в статтю 3 мало місце. Після перерви в три дні, голова школи відхлестав 7-річного хлопчика самотнього та невпевненого, а таке формалізоване та офіційне покарання, без адекватної на те згоди матері дитини, було принизливим та порушувало статтю 3 Конвенції [151].

Ще через два роки ЄСПЛ зіткнувся зі справою, в якій ув'язнена особа жалілася на те, що вимога без її згоди брати в нього зразок сечі повинна кваліфікуватися як тортури, відповідно до поняття, закріпленого в статті 3 та як порушення його фізичної цілісності (*A.B. v. Switzerland 1995*). Судом було розтлумачено, що навіть мінімальне втручання в фізичну цілісність людини проти її волі вважається порушенням права на приватне життя. А тому вимога зразка сечі в ув'язненого являється втручанням у фізичну цілісність. Однак, після

застосування трискладового тесту Суд дійшов висновку, що воно є правомірним, переслідувало легітимну мету та було необхідним в демократичному суспільстві. В кінці кінців, скарга була визнана неприйнятною [152].

У 2015 році, у справі *Demir v. Turkey* було визнано факт порушення статті 3 ЄКПЛ, яке виникло через спричинені тілесні ушкодження під час допиту. Заявниками по даній справі виступали батько та син. Після телефонного дзвінка, вони відправилися до місцевого відділку жандармерії, куди викликали батька на допит за підозрою прийняття участі в різних опозиційних партіях. За півтори години допиту чоловіка жорстоко били, психічно знущалися над ним, погрожували та застосовували найрізноманітніші предмети для цього, включаючи й приліплену скотчем до голови гранату. Весь цей час, син чекав в приймальні відділку.

Не дивлячись на заперечення працівників жандармерії вчинення ними таких дій, а також на відсутність залізних доказів, достатнім для встановлення наявності порушення суд вважав той факт, що між часом приходу чоловіків до відділку жандармерії та часом, коли в лікарні йому виписали довідку про тілесні ушкодження пройшло 2,5 години. На думку ЄСПЛ, цього часу було недостатньо, щоб отримати такого роду рани в іншому місці [153].

Часто у справах стосовно порушення фізичної та психологічної цілісності особистості скарги подаються за **статтею 3 щодо заборони тортур в поєднанні зі статтею 8** про право на повагу до приватного життя особи.

Цікавою в даному контексті є справа 2012 року *Dorđević v. Croatia*. Заявники – мати та її недієздатний дорослий син. Останній відвідував школу для розумово-відсталих. Скарга зокрема заключалася в тому, що його товариші по школі систематично знущалися над скаржником, а саме велика група дітей щоденно приходили до парку біля житла потерпілого, викрикували образи, писали його ім'я та різні принизливі послання на бруківці. Також діти дзвонили в квартиру до хлопчика, часто плювали на нього.

В даній справі в параграфі 141-143 суд відзначає, що хоча зазвичай порушення статті 3 Конвенції повинне каратися в формі кримінальної

відповідальності національним правом, однак даний випадок є специфічним в силу того, що нападниками виступали діти до 14-ти років, яких за національним правом до кримінальної відповідальності притягувати не можна. Однак, Суд наголосив, що це не означає, що дії вчинені нападниками, за своєю суттю не відповідають змісту Статті 3 Конвенції.

Також дана справа є цікавою, оскільки в даному випадку порушенням цілісності людини вважалися і дії стосовно матері хлопця, яка також була заявницею. Щодо даної ситуації, Суд не виявив ніяких форм насильства щодо жінки, які б порушували її фізичну цілісність. При цьому, безсумнівним також є те, що тривалі напади на її недієдатного сина, про якого вона турбувалася, а також випадки знуцання, які стосувалися і її особисто, навіть в легшій формі, порушили її щоденний ритм існування, що мало прямий ефект на її приватне та сімейне життя. Сфера приватного життя поширюється також на стосунки осіб між собою. Окрім цього, концепція приватного життя включає також психологічну цілісність, а країни за певних обставин несуть обов'язок захищати моральну цілісність особи від дій інших осіб.

І таким чином, у випадку першого заявника, дії, що вчинялися відносно нього є порушенням статті 3. А щодо другого заявника – порушенням статті 8 [154].

Прецедентне право ЄСПЛ містить в собі тлумачення, якими пояснює яким чином розподіляє порушення цілісності особистості за статтями щодо заборони тортур та права на повагу до приватного та сімейного життя. Ще в справі 2001 року *Bensaid v. The United Kingdom* у рішенні містяться такого роду пояснення.

Дана справа стосувалася хворого на шизофренію громадянина Алжиру, який правомірно тимчасово проживав у Великій Британії за різними підставами (навчання, шлюб і так далі). Окрім цього, він також проходив лікування тут своїх психіатричних проблем. Після неоднократних відмов у наданні права на постійне проживання, він звернувся до суду, заявляючи, що такі відмови і примусове повернення до Алжиру, в силу його стану здоров'я, ставить його під ризик нелюдського та принижуючого гідність поводження, а також погрожує

його фізичній та моральній цілісності (оскільки в Алжирі не було можливості лікувати його так, як у Великій Британії).

В даній справі, ризик здоров'я заявника в разі повернення в його рідну країну базувався здебільшого на гіпотетичних припущеннях, тому судом не було знайдено ані порушень статті 8, ані 3 Конвенції.

В тексті рішення Суд пояснює, що не кожен акт або міра, які безпосередньо впливають на моральну або фізичну цілісність вважаються втручанням в приватне життя за статтею 8. Однак, прецедентне право ЄСПЛ не виключає, що ставлення, яке не досягає важкості для застосування статті 3, тим не менше, може вважатися порушенням статті 8 в аспекті захищеного нею права на повагу до приватного життя та можуть впливати на фізичну та моральну цілісність [155].

В той же час, у справі описано, що захист права на цілісність в рамках статті 8 Конвенції не може здійснюватися, якщо це публічні відносини. Дуже детально така позиція висвітлена в справі *Nicolae Virgiliu Tănase v. Romania* 2019 року.

Заявником був суддя, який потрапив в автомобільну аварію. В його машину врізалася інша з задньої сторони, що спричинило те, що заявника відкинуло в транспортний засіб, що перебував попереду. Він скаржився за статтею 3, 6 та 13, що розслідування даної дорожньої пригоди було неадекватним та занадто довготривалим. Він стверджував, що серйозні наслідки пригоди мали сильний відбиток на його фізичній цілісності. До справи заявник також додав ряд доказів, які підтверджували, що вищеописане ДТП (дорожньо-транспортна пригода) погрожувало його життю і було результатом недбалості.

В даній справі Суд засвідчив, що стаття 8 не є підходящою у випадку дорожньої пригоди, яка не виникла у результаті акту насилля з ціллю завдати шкоди фізичній та психологічній цілісності особи.

Зокрема суд чітко розтлумачив, що концепція приватного життя, будучи непридатною до вичерпного визначення її поняття, покриває собою психологічну та фізичну цілісність особи, а тіло особи є одним з найбільш інтимних аспектів її приватного життя. З іншого боку, суд також наполягає на

тому, що не кожна міра чи дія приватної особи яка посягає на фізичну чи психологічну цілісність іншої особи буде розглядатися як втручання в приватне життя в розумінні статті 8 Конвенції. Особливою умовою застосування даної статті є важкість такого втручання. Окрім цього, прецедентне право суду не містить в собі ніяких згадок про те, що поняття приватного життя поширюється на дії, які за своїм змістом є публічними.

У випадку даної справи, заявник зазнав важких тілесних ушкоджень в результаті дорожньої пригоди. Однак, по-перше, такі ушкодження виникли від його власного добровільного рішення сісти за кермо та виїхати на публічну дорогу – що отже було дією публічного характеру. Це правда, що такого роду активність за своєю природою несе ризик ушкоджень у випадку аварій чи пригод. Однак, такі ризики є мінімізованими різними засобами регулювання такого руху. По-друге, аварія сталася не в результаті акту насилля, яке передбачало умисне нанесення шкоди потерпілому, а саме його фізичній та психічній цілісності. На таких підставах, суд вирішив, що ніяких порушень статті 8 не було в даній справі.

Окрім цього, рішення по даній справі чітко розподіляє проблематику стосовно розуміння позитивних обов'язків держави за статтями 2 та 6 (пунктом 1) Конвенції. Зокрема, в параграфах 160 та 193 він відзначає наступне. Хоча Конвенція не гарантує як таке право на кримінальні процедури третіх сторін – навіть у випадку ненавмисних втручань в право на життя та фізичну цілісність, можуть виникати певні виняткові обставини, коли ефективне кримінальне розслідування є необхідним для задоволення процесуальних зобов'язань, що передбачені статтею 2 Конвенції. Такі обставини присутні, до прикладу, коли життя було втрачено або піддано ризику в результаті дій публічної влади, які виходять за межі помилки судження чи байдужості, або коли життя було втрачене за підозрілих обставин, або через добровільне та нерозсудливе невиконання особою своїх правових обов'язків за національним правом. Різниця між правом на ефективне розслідування за статтями 2 та 6 п.1 полягає в тому, що в першому випадку таке право виникає з позитивного обов'язку яке базується на

зобов'язанні попереджати втручання в життя та фізичну цілісність особи. В другому ж випадку стосується доступу до механізмів для вирішення спорів, які виникають, до прикладу, з випадків втручання в життя та фізичну цілісність особи, а тому націлене на забезпечення жертви засобами відшкодування, незалежно від будь яких зобов'язань країни щодо попередження вищеприписаного втручання [156].

Слід зазначити, що дослідження практики Європейського суду з прав людини щодо права на цілісність свідчить про те, що переважна більшість справ стосується позитивних обов'язків держави забезпечувати фізичну, психологічну та моральну цілісність особи. Так, до прикладу, у текстах рішень *Milićević v. Montenegro*, *Nitecki v. Poland*, *Sentges v. the Netherlands*, *Odièvre v. France*, *Glass v. the United Kingdom*, *Pentiacova and Others v. Moldova* та інші вказано, що стаття 8 Конвенції про право на повагу до приватного та сімейного життя, накладає на країни-члени позитивне зобов'язання забезпечити своїх громадян правом на повагу до їх фізичної та психологічної цілісності.

Таке зобов'язання може включати прийняття специфічних меж, в тому числі забезпечення ефективних та доступних заходів захисту права на повагу до приватного життя *Airey v. Ireland*, *McGinley and Egan v. the United Kingdom*, *Roche v. the United Kingdom*.

Засобами, прийнятими у вищеприписаних цілях можуть бути як впровадження правових механізмів судового та зобов'язального характеру, що захищають права особи, так і введення, якщо це доречно, цих заходів в різноманітних контекстах (*A, B and C v. Ireland [GC]*, § 245)..

У справі *Hadzhieva v. Bulgaria* правоохоронними органами було затримано батьків скаржниці прямо в неї на очах, коли їй було всього 14 років, залишивши дівчину приречену виживати власноруч. Не дивлячись на те, що національне право закріплювало ряд захисних меж для таких ситуацій, Суд відзначив, що влада не виконала свого позитивного зобов'язання переконатися, що заявниця перебуває під належним захистом та наглядом в період відсутності її батьків, враховуючи всі ризики для її благополуччя.

Справа *Z and Others v. the United Kingdom* стосувалася 4 дітей віком від 3 до 8 років, які проживали в будинку з матір'ю. Жінка за ними не доглядала, дітлахи практично не їли, голодували, не милися, мочилися в ліжку і ходили в туалет прямо в своїй кімнаті, були часто зачинені в своїх кімнатах, або ж на вулиці.

Пункт 73 даного рішення встановлює в контексті Статті 3, що вона підкреслює одну з найбільш фундаментальних цінностей демократичного суспільства, забороняючи тортури чи принизливе та нелюдське поводження та покарання. Дана норма в поєднанні зі статтею 1 Конвенції покладає на країни-члени зобов'язання захищати особу від таких дій, в тому числі і у випадках, коли вони здійснені приватними особами. Такі межі повинні запроваджувати ефективні засоби захисту, особливо у відношенні дітей та інших вразливих груп та включати в себе належні кроки щодо запобігання негативного відношення, про яке органи влади знали чи повинні були знати [157].

У справі *M.C. v. Bulgaria* 2004-го року аналогічне твердження було зроблене і щодо статті 8. Заявницею була дівчина, яка стверджувала, що її було зґвалтовано двома чоловіками, коли їй було 14 років та 10 місяців. Однак, національні суди не притягнули винуватців до відповідальності через відсутність надійних доказів, що дівчину було змушено до сексуального акту.

В даному випадку, Судом було вирішено, що мало місце порушення статей 3 та 8 Конвенції. Даним органом у своєму рішенні по даній справі було розтлумачено, що позитивні зобов'язання країн у сфері забезпечення права на повагу до приватного життя можуть включати в себе також прийняття мір щодо взаємовідносин осіб між собою. В той час як в загальному вибір засобів захисту, що запроваджуються країною для забезпечення принципів статті 8 Конвенції здійснюється на власний розсуд та входить до внутрішньої компетенції держави, у випадку порушення найбільш фундаментальних основ приватного життя, в тому числі і зґвалтування, такі засоби повинні носити кримінально-правовий характер. Тим більше, коли мова йде про таку вразливу групу як діти [158].

Ще в одному рішенні від 2010 року у справі *A v. Croatia*, ЄСПЛ ще раз підтверджує таку свою позицію у справі про домашнє насильство.

Заявницею виступила жінка, чоловік якої, в зв'язку з психічними розладами через перебування в концентраційному таборі під час війни, систематично скоював над нею домашнє насильство. У скарзі жінка посилалася на статті 2, 3 та 8 Конвенції.

Судом у пункті 58 зазначено, що дії з домашнього насильства безсумнівно підпадають під розуміння приватного життя особи за статтею 8 Конвенції, що включає в себе фізичну та моральну цілісність особи. Далі Суд відзначає, що приватне життя також включає в себе і фізичну та психологічну цілісність [159].

Також, стосовно захисту фізичної та психологічної цілісності особи від інших осіб, Суд відзначив, що позитивні обов'язки держави – в деяких випадках за статтями 2 та 3 Конвенція, в інших за статтею 8 самостійно або ж у поєднанні з статтею 3 – можуть включати зобов'язання запроваджувати та застосовувати на практиці адекватний юридичний механізм, що дозволяє захист проти насильницьких дій зі сторони приватних осіб.

До прикладу, у вищеописаній справі *A v. Croatia*, Суд пояснює, що за статтею 8 Конвенції, країни повинні захищати фізичну та моральну цілісність особи від інших осіб, а тому вони повинні впроваджувати та застосовувати на практиці дієві правові механізми, які б захищали осіб від актів насильства зі сторони інших [159].

У справі *Osman v. The United Kingdom*, рішення по якій датується 1998 роком, стосувалося двох британських громадян, що проживали в Лондоні. Першим заявником виступила жінка, чоловіка якої було вбито вогнепальним пораненням зі сторони вчителя її сина. В цій самій перестрілці син заявниці, який виступив другим заявником, також був поранений.

Скарга матері та сина заключалася в тому, що влада не впоралася зі своїми зобов'язаннями та проігнорувала «чіткі тривожні знаки» в поведінці вчителя, які представляли серйозну загрозу фізичній безпеці померлого та його сім'ї. З

іншого боку, країна-відповідач не погоджувалася з поглядами заявників на основні аспекти та обставини, що призвели до трагедії.

В даному випадку, суд відмітив (пар.128), що на той момент поліція не могла та не повинна була знати, що вчитель Пагет-Льюїс представляв реальну та негайну загрозу життю померлого і що їх реакція на події була об'єктивною за тих умов, що склалися та не порушує ніяким чином зобов'язання, покладені на країну статтею 2 Конвенції щодо захисту права на життя, так само як і за статтею 8 Конвенції стосовно права на повагу до приватного життя.

Таке рішення було прийняте не одногосно, особливо цікавою в даному контексті виступає окрема думка судді Лопеса Рохи. Останній, разом з іншим суддею, Де Меєром, стверджував, що поліція недооцінила загрозу пана Пагета-Льюїса для життя та фізичної цілісності заявників. В даній справі були сильні докази його агресивної поведінки, які вказували на те, що при першій же можливості він може здійснити насилля. Не потрібно також забувати, що ним проявлялися доволі дивні аспекти індивідуальності та він вже був знайомий поліції. На основі цього, суддя стверджував, що поліція могла правомірно проявити обережність та захистити людей під ризиком. І тому, порушення позитивного обов'язку країни за статтями 2 та 8 Конвенції мало місце [160].

У справі *Bevacqua and S. v. Bulgaria* 2008-го року, позивачами була жінка та її 11-річний син, які проживали в Італії, куди переїхали після розлучення з батьком. Скарга стосувалася неспроможності болгарської влади забезпечити повагу до приватного життя в складній ситуації, що виникла в зв'язку з розлученням жінки та поведінкою її колишнього чоловіка (домашнє насильство), а також тим, що процедура стосовно опіки над дитиною була занадто довгою.

Суд зазначив у даному випадку, що позитивним обов'язком країн, в деяких випадках за статтями 2 та 3 Конвенції, а в інших – за статтею 8, взятою самостійно або в поєднанні зі статтею 3, може бути зобов'язання впроваджувати та застосовувати на практиці дієві правові механізми, які б захищали осіб від актів насильства зі сторони інших [161].

У справі *Milićević v. Montenegro 2019-го року*, суд знайшов порушення статті 8 в межах позитивних обов'язків країни.

Справа стосувалася чоловіка, на якого було здійснено кілька нападів зі сторони іншої особи та нанесено тілесних ушкоджень. В ході слідства було встановлено, що нападником був чоловік, хворий шизофренією, його було визнано винним та засуджено до примусового тримання в психіатричній лікарні. Після того, як потерпілий звернувся знов до суду з вимогами про цивільне відшкодування завданої йому шкоди, національні суди всіх інстанцій відхилили його звернення, мовляв, поліція виконала все необхідне для затримання нападника. До ЄСПЛ скаржник звернувся з вимогами стосовно того, що країна не справилася зі своїми обов'язками встановлення превентивних мір та захистом його від психічнохворої людини, про ризик чого було відомо. Скарга надійшла за статтею 8 Конвенції.

В даному випадку порушення фізичної та психологічної цілісності скаржника, в рамках статті 8 про право на повагу до приватного життя Конвенції відбулося через те, що країна не впоралася зі своїми обов'язками, накладеними вищезгаданою статтею. Це сталося саме через бездіяльність владних органів та не пересвідчення в тому, що заявник був захищений після погроз з боку нападника, а також в тому, що останньому надається психіатричне лікування після нанесення ножових поранень іншій особі, що матеріалізувало його погрози. Країна втрутилася лише після того, як напад на заявника відбувся. В даному контексті Суд ще раз наголосив на тому, що країна повинна була прийняти всіх належних превентивних заходів у випадку, коли вони знали або повинні були знати про наявність реальної та негайної загрози життю чи тілесні цілісності ідентифікованої особи. І тому Судом визнано наявність порушення статті 8 ЄКПЛ [162].

Ще одним прикладом позитивного рішення ЄСПЛ у справі про невиконання позитивних обов'язків країною, передбачених статтею 8 Конвенції є процес у справі *Buturugă v. Romania 2020-го року*. В даній справі цікаво те, що

окрім домашнього насильства, вона також стосувалася і неправомірного доступу до особистої кореспонденції.

Заявницею була громадянка Румунії, яка неодноразово скаржилася до відповідних органів на фізичне насильство зі сторони свого чоловіка. Вона також жалілась, що після розлучення, він неправомірно зламав її приватні сторінки в інтернеті та скопіював її приватну кореспонденцію. Скаргу до Європейського суду вона подала за статтями 3 та 8, посилаючись на неефективність кримінального розслідування щодо справи про фізичне насильство проти неї та на те, що її персональна безпека не була адекватно захищена, оскільки влада відмовилася розглянути її скаргу на чоловіка про порушення конфіденційності її кореспонденції.

Суд визнав факт невиконання країною свого позитивного зобов'язання, оскільки в даному випадку заяви жінки щодо домашнього насильства розглядалися на основі загальної норми про насильство між особами, а не на основі спеціальної норми, якою передбачалося тяжче покарання саме за домашнє насильство, що також суперечить Стамбульській конвенції. Також, суд встановив, що висновки суду першої інстанції залишаються непереконаливими. Він встановив, що погрози заявниці не були достатньо важкими, щоб вважатися правопорушенням і що не було достатніх доказів, що травми їй було нанесено її колишнім чоловіком. Однак, в той же час, розслідуванням не встановлено хто ж тоді відповідальний за такі тілесні ушкодження [163].

Деякими особливостями характеризуються позитивні зобов'язання країн-учасниць Ради Європи щодо особистої цілісності у випадку, коли потерпілими є неповнолітні.

Справа *M.P. and Others v. Bulgaria* 2012 року стосувалася сексуального насильства вітчима над сином своєї дружини.

В тексті рішення по справі безпосередньо вказано, що обов'язком країн-членів за статтею 1 Конвенції є забезпечення для кожного в національних правових системах прав та свобод, передбачених Конвенцією. Таке зобов'язання, взяте разом зі статтею 3 Конвенції передбачає прийняття державами заходів,

спрямованих на пересвідчення в тому, що ніхто всередині їх юрисдикції не стає суб'єктом поганого поводження, включаючи останнє, вчинене приватними особами. Такі межі повинні запроваджувати ефективний захист в особливості для дітей, які є безпосередньо вразливими для різних форм насильства, а також включати в себе належні заходи для попередження поганого поводження, про яке владні органи знали або повинні були знати та ефективні стримувальні засоби проти таких серйозних порушень особистої цілісності. Позитивні зобов'язання країн-членів в такому контексті є аналогічними і щодо права на повагу до приватного життя за статтею 8 Конвенції. Вони можуть включати прийняття меж навіть в сфері стосунків осіб між собою.

Окрім цього, в пункті 109 даного рішення, Суд також додав, що позитивні зобов'язання за статтями 3 та 8 Конвенції для захисту фізичної цілісності особи можуть бути розширені до проведення ефективного кримінального розслідування.

Стосовно ж ситуації в конкретній справі, Суд виразив своє безсумнівне переконання, що домагання, що мали місце у відношенні до дитини підпадають під дію статті 3 Конвенції, так само як і передбачають втручання в приватне життя та фізичну цілісність, що явно є питанням статті 8 Конвенції за змістом. В той же час, національне кримінальне право забороняло сексуальне насильство, а органами країни було проведено швидке та ефективне розслідування та прийнятті всі належні кроки, щоб попередити можливе продовження поганого ставлення та охорони фізичної цілісності заявника. І тому, порушення статей 3 та 8 Конвенції Судом не знайдено [164].

У справі *A and B v. Croatia* 2019 року, яка стосувалася розбещення батьком своєї чотирирічної доньки, Судом також не було встановлено порушення статей 3 та 8 Конвенції, аналогічно до описаної вище ситуації.

Щодо забезпечення особистої цілісності дитини, ЄСПЛ у пункті 111 рішення висловився, що у справах про сексуальне насильство діти є особливо вразливими. Право на гідність людини та психологічну цілісність потребує особливої уваги, коли жертвою такого насильства є дитина. Суд наголошує, що

обов'язком держави за статтями 3 та 8 Конвенції в справах, що включають та впливають на дитину, яка є жертвою сексуального насильства, передбачає ефективну імплементацію права дитини мати її найкращі інтереси найголовнішою ціллю, а також розглядати вразливість дитини та її потреби адекватно відображеними в національному законодавстві [165].

Справа *Söderman v. Sweden* мала місце в 2013 році на основі скарги заявниці, що Швеція не впоралася зі своїм позитивним зобов'язанням за статтею 8 Конвенції забезпечити для неї засоби захисту від її вітчима, який порушив її фізичну цілісність коли таємно знімав її оголену у ванній кімнаті, коли їй було 14 років. У даній справі Страсбурзький Суд виніс рішення на користь скаржника [166].

З наведених вище рішень можна умозаключити, що не дивлячись на явний та беззаперечний факт порушення статей 3 або ж 8 за змістом, тобто навіть у випадку, коли фізичну та психологічну, або ж моральну цілісність було порушено діями відповідачів в національних судових процесах, уряди цих країн в Європейському суді з прав людини до відповідальності не притягувалися. Така ситуація відбувалася в силу того, що позитивні зобов'язання країн не були цьому причиною. Попри факт насильства, вони були виконані і відповідне національне законодавство містить в собі адекватні та ефективні юридичні механізми, покликані забезпечувати та захищати право на цілісність особистості.

Практика ЄСПЛ містить в собі також певні твердження стосовно того, які саме правові механізми вважаються доречними та належними в різних випадках.

Коли мова йде про зґвалтування та сексуальне насилля щодо дітей, країна повинна запровадити саме кримінально-правові інструменти в даному контексті.

Так, до прикладу, у справах *C.A.S. and C.S. v. Romania*, так само як у цитованому вище *M.P. and Others v. Bulgaria*, в текстах рішень зазначено, що позитивні зобов'язання країн за статтями 3 та 8 охороняти особисту цілісність людини можуть бути розширені до питання щодо ефективності кримінального розслідування.

Щодо психологічної цілісності, то, на думку Суду, такі випадки слід вважати меншими за важкістю за такі, в яких посягання стосується цілісності фізичної. В такому ракурсі обов'язком країни за статтею 8 є створити та застосовувати адекватні правові механізми для захисту, які не завжди повинні носити саме кримінально-правовий характер. Такі механізми можуть носити і цивільно-правовий характер, яким передбачаються дієві способи захисту, як зазначено у справах *X and Y v. the Netherlands*, *K.U. v. Finland* [167].

Так, у справі *Khadija Ismailova v. Azerbaijan*, Суд відзначив, що хоча вибір засобів захисту принципів приватного життя в загальному покладається на розсуд самої країни, однак коли особливо важливий розріз існування чи ідентичності людини під загрозою, або коли протиправні дії стосуються найбільш інтимних аспектів приватного життя, внутрішня компетенція країн значно звужується. А саме, у важких випадках, коли фундаментальні цінності та надважливі аспекти приватного життя на кону, країна зобов'язана застосувати дієвих кримінально-правових засобів. В таких серйозних ситуаціях, позитивним зобов'язанням країни за статтею 8 є також захист фізичної та моральної цілісності, що може передбачати і ефективне кримінальне розслідування [168].

Рішення зі справи *Nicolae Virgiliu Tănase v. Romania* 2019-го року також містить подібне твердження, а саме в пункті 127 стверджується, що захист фізичної та психічної цілісності особи за статтею 8 самостійно або в поєднанні зі статтею 3 Конвенції може накладати на державу позитивне зобов'язання запроваджувати та реалізовувати адекватні правові механізми для захисту від насильства. У випадку зґвалтування чи сексуального насильства над дітьми, коли порушуються фундаментальні цінності приватного життя людини, держава зобов'язана забезпечити кримінально-правові інструменти захисту, які включають в себе і ефективне кримінальне розслідування. У випадках, коли такі порушення є менш серйозними – достатньо запровадити і цивільно-правовий механізм захисту [169].

Суд також підкреслює, що якщо порушення права на життя та на фізичну цілісність здійснено ненавмисно, позитивне зобов'язання забезпечення

ефективної правової системи буде вважатися виконаним, якщо правова система забезпечує жертвам відшкодування в цивільних судах, або самостійно або в поєднанні з відшкодуванням в судах кримінальних, дозволяючи забезпечити будь-яке необхідне покарання та цивільне відшкодування. Такого роду правила можна зустріти в рішеннях Суду в справах *Calvelli and Ciglio v. Italy*, *Mastromatteo v. Italy*, *Vo v. France*, *Anna Todorova v. Bulgaria*, *Cevrioğlu v. Turkey*, *Lopes de Sousa Fernandes v. Portugal*. У випадку, коли залученими у спір є посадові та службові особи або представники певних професій, може також накладатися дисциплінарна відповідальність, як зазначено у *Nicolae Virgiliu Tănase v. Romania* та *Zinatullin v. Russia*.

У справі *Y. v. Slovenia* суд визначав чи досягнуто національними судами належного балансу між захистом права на повагу до приватного життя скаржника та його особисту цілісність з захистом прав обвинуваченого у випадку перехресного допиту скаржника обвинуваченим в ході кримінальних процедур стосовно сексуального нападу.

Заявниця, яка з матір'ю та сестрою проживала в Словенії, скаржилася на те, що друг сім'ї здійснював над нею сексуальне насильство, коли дівчинка проводила час з ним та його дружиною. Обвинуваченому на той момент було 55 років, а дівчині – 14. В ході слідства різні експертизи та свідки давали протилежні свідчення, тому обвинувачений намагався сам допитати постраждалу. Вкінці кінців, всі звинувачення були зняті, що пізніше підтвердилося і в інших інстанціях.

Заявниця скаржилася за статтями 3, що розслідування тривало необґрунтовано довго (аж 7 років), що воно було неефективним, а також упередженим через її українське походження; за статтею 8, оскільки було порушено її особисту цілісність допитами зі сторони обвинуваченого, так як це її травмувало.

Суд визнав, що в силу конфліктності всіх свідчень та доказів, допит її обвинуваченим було здійснено в інтересах справедливого процесу. Однак, суду

необхідно визначити чи було дотримано балансу між правом позивачки на приватне життя та правами сторони захисту.

На думку Суду, у сторони захисту була певна «фора» і їм необхідно було тим чи іншим чином перевірити надійність свідчень скаржниці, що могло бути здійснено шляхом перехресного допиту. Однак, в ході такого допиту, враховуючи і той факт, що чотири відповідних слухання розтягнулись на сім місяців, спостерігалася нападки та приниження скаржниці зі сторони обвинуваченого. Це було завданням судді зупинити подібні висловлювання та заявки обвинуваченого і забезпечити повагу та безпеку скаржниці. За межі необхідного вийшли і експерти, а саме в ході проведення гінекологічної та ортопедичної експертизи, не враховуючи при цьому інтереси скаржниці. Покладаючись на такі обставини, а також юний вік дівчини, коли це сталося, суд вирішив, що країна не справилася зі своїми позитивними зобов'язаннями за статтею 8 [170].

Справи в сфері права на здоров'я, які посягають на цілісність особистості розглядаються часто за статтями 2 та 8 Конвенції.

У справах *Vasileva v. Bulgaria*, *Jurica v. Croatia*, *Mehmet Ulusoy and Others v. Turkey* зазначено, що хоча право на здоров'я саме по собі не є таким, що закріплене Конвенцією та Протоколами до неї, країни-члени мають, паралельно з їх позитивними зобов'язаннями за статтею 2, також позитивні зобов'язання і за Статтею 8, по-перше, запровадити відповідне регулювання діяльності як публічних так і приватних лікарень, яке змушує такі заклади приймати належних заходів для захисту фізичної цілісності їх пацієнтів, а також, по-друге, забезпечувати жертв медичної халатності доступом до процедур, якими вони за належних обставин можуть отримати компенсацію нанесеної шкоди.

У першій справі заявницею була жінка, якій діагностували *invasive ductal carcinoma*, та яка пройшла мастектомію лівої груді. Пізніше, вона почала відчувати біль в лівій частині її грудини, через що пройшла кісткову *scintigraphy*. В результаті даної процедури, було знайдено *radioactive tracer* в її лівому шостому ребрі.

Вона, безпосередньо скаржилась, що болгарська правова система не містила в собі механізмів, які б ефективно забезпечували неупередженість медичних експертів у провадженнях, пов'язаних з халатними діями, що перешкоджало їй отримати компенсацію за шкоду, заподіяну операцією.

Як зазначив Суд, наразі достовірно відомо, що хоча право на здоров'я як таке не є закріплене в Конвенції та її Протоколах, однак країни-члени паралельно з обов'язками за статтею 2, несуть також позитивні обов'язки за статтею 8, згідно з якими повинно бути виконано дві умови: повинні бути встановлені регулятивні механізми, що зобов'язують публічні та приватні лікарні приймати адекватних заходів для захисту життя та фізичної цілісності людини, а також забезпечувати жертв медичної халатності можливістю відшкодування шкоди. Встановлено також, що країни-члени несуть позитивний обов'язок за статтею 8 запроваджувати механізми, згідно яких медичні практики б враховували подальші наслідки від планових медичних процедур, що стосуються фізичної цілісності їх пацієнтів та повідомляти їх про такі наслідки в час та спосіб, необхідний для отримання інформованої згоди.

Результат оцінки обставин справи, в кінці кінців, призвів до негативного стосовно скаржника рішення, оскільки ні лікар, що проводив операцію, ні інші медичні експерти, що приймали участь у справі не могли і не повинні були знати про описані у фабулі справи наслідки операції, що було проведено заявниці: «Не здається, що заявниця усвідомлювала такі непевні наслідки операції перед тим, як давати на неї згоду. З іншого боку, видається, що хірурги продовжували переконувати її в даному аспекті, про що не було знайдено прямих доказів в ході розслідування. Однак, заявниця не доказала належним чином, що в аспектах даної справи, звинувачення по якій стосувалися дещо інших обставин, хірург поведився халатно призначивши їй операцію. А тому болгарські суди не можна звинувачувати за невтручання в таку справу більше, ніж вони це зробили» [170].

Позитивні зобов'язання таким чином є обмеженими обов'язком запровадження ефективної моделі регулювання, які зобов'язують лікарні та медичних працівників приймати належних заходів для захисту цілісності

пацієнтів. Як наслідок, навіть у випадках, коли медична халатність мала місце, Судом зазвичай не знайде порушення предметного аспекту статей 2 та 8 Конвенції. В той же час, в дуже виняткових випадках, відповідальність країни може мати місце через дії та бездіяльність медичних працівників. Такі виняткові ситуації можуть виникати тоді, коли життя пацієнтів свідомо ставиться під ризик відмовою від доступу до життєво важливих медичних процедур та лікування; або коли пацієнт не мав доступу до такого лікування через системні чи структурні недоліки медичного апарату, а влада знала чи повинна була знати про такі ризики та не прийняла необхідних меж щоб попередити їх виникнення (*Mehmet Ulusoy and Others v. Turkey, Lopes de Sousa Fernandes v. Portugal*) [172].

Такі принципи, як вказано, до прикладу у рішенні по справі *Ibrahim Keskin v. Turkey* та з прецедентного права Суду за статтею 2, також застосовуються і за статтею 8 у випадку порушень, що недалеко, але все ж втекли від загрози праву на життя, що закріплене в статті 2.

Відповідно до рішення по вищевказаній справі, завданням суду є засвідчити ефективність засобів захисту, використаних скажником і таким чином встановити чи правова система забезпечує належну імплементацію правових та законних механізмів, що створені для захисту фізичної цілісності особи.

В іншій справі проти Туреччини, *Mehmet Ulusoy and Others v. Turkey*, стверджується, що такі механізми повинні бути ефективними для визначення причин порушення цілісності особи медичними працівниками, що передбачає не лише відсутність ієрархічних чи інституційних зв'язків, але і формальних зв'язків, в рамках чого важливо підтвердити незалежність всіх сторін, відповідальних за оцінку фактів та всіх процедур, покликаних встановити причину відповідного порушення.

До прикладу, у справі *Mehmet Ulusoy and Others v. Turkey*, Судом знайдено порушення таких вимог за статтею 8 Конвенції через те, що відповідні процедури були невиправдано довгими і тривали сім років.

Другий з названих процесів, а саме *Mehmet Ulusoy and Others v. Turkey* стосувався сімейної пари з Туреччини та їхнього сина, якого було народжено з хворобою психомоторики та рзумовою відсталістю з народження.

Скаржниця розповідала, що під час вагітності в неї були скарги на високий кров'яний тиск та diffuse oedema. З такою проблемою вона зверталася до ряду лікарень. Пізніше, коли вона втратила свідомість, її доставили до лікарні. Однак, вона повернулася додому без діагностики, оскільки відмовилася з власної ініціативи через те, що лікарем був чоловік. Згідно заяв скаржників, лікарі відмовилися проводити необхідні процедури, пропонуючи пацієнтці звернутися до їх приватної хірургії. Через 10 днів жінка повернулася до лікарні, де через її неспроможність на власне народження, їй зробили епізіотомію. Після народження дитину помістили в інкубатор і констатували недорозвинений стан мозку через недостатність кисню. Поки скаржники намагалися запровадити адміністративну, кримінальну та дисциплінарну процедуру, її медичний файл зник.

На основі статей 1, 3, 6 та 17 Конвенції пара скаржилася, що хвороба сина – результат халатності лікарів, а розслідування їх дій ніколи не було проведене. Суд вирішив розглянути дану справу за статтею 8 Конвенції, за якою ніяких порушень Судом не було знайдено, оскільки позитивним зобов'язанням держави є створення таких правових механізмів, які б змусили приватні та публічні лікарні не порушувати право на життя та фізичну цілісність пацієнтів медичною халатністю. Однак, якщо такі міри були прийняті країною, то помилка судження лікарів, чи халатність координації обов'язків чи лікування пацієнта не впливає на виконання країною своїх обов'язків за статтею 8 Конвенції [173].

В сфері права на здоров'я розглядається також багато справ, які стосуються **репродуктивних прав особи** та права на її цілісність. В практиці ЄСПЛ особливої уваги заслуговують справи про аборти та стерилізаційні процедури.

A, B and C v. Ireland щодо неможливості в Ірландії здійснити процедуру аборту і стосувалася трьох жінок.

Перша жінка на момент незапланованої вагітності вже була матір'ю чотирьох дітей. Окрім цього, в силу алкоголізму, вона страждала на клінічну депресію. Такі обставини призвели до тимчасового обмеження її батьківських прав. Народження ще однієї дитини, вважаючи також на важкий перебіг післяродової депресії скаржниці в попередніх випадках, могло призвести до того, що її позбавлять можливості бути матір'ю перманентно. Тому вона вирішила поїхати до Англії та провести процедуру аборту. Після повернення в Ірландію, жінка тижнями відчувала болі, нудоту та кровотечі, однак боялася звернутися до лікарів за допомогою, через неправомірність проведеного аборту за ірландським законодавством.

Друга заявниця, аналогічно до першої наважилася на проведення аборту в Англії після незапланованої вагітності. Оскільки вона не була готова та не хотіла народжувати дитину на даному етапі її життя. Після проведення аборт у неї так само були кровотечі та проблеми зі здоров'ям, однак через страх звернутися до ірландської лікарні, вона вирушила за медичною допомогою до Англії.

Ситуація третьої заявниці відрізнялася від попередніх двох тим, що в її випадку незапланована вагітність та народження несли ризик для здоров'я її самої та її ненародженої дитини через лікування її від раку та хіміотерапії. Після аборт жінка також переживала кровотечі та інфекцію, що виникли через те, що аборт був проведений не до кінця.

Дві перші заявниці скаржилися за статтею 8 на неможливість в Ірландії провести аборт за бажанням жінки, з метою забезпечення її здоров'я та благополуччя. Скарга третьої заявниці була аналогічною, а також доповнювалася неможливістю для жінки процедури аборт у випадку, якщо народження дитини несе загрозу для її життя.

Після аналізу обставин справи, суд пояснив, що широка концепція змісту приватного життя включає особисту автономію та фізичну і психологічну цілісність особи і тому заборона аборт однозначно є втручанням в право на приватне життя всіх трьох заявниць. Однак, проблематика щодо заборони аборт

належить до внутрішньої компетенції країн-учасниць Ради Європи, а тому у перших двох випадках скарги були відхилені судом.

У випадку третьої заявниці, ключовою обставиною був факт загрози життю її самої та дитини. Тому в даному випадку Суд зазначив, що порушення статті 8 Конвенції мало місце в частині позитивних зобов'язань держави забезпечити її всіма необхідними процедурами для аборту з метою збереження її життя та дотримання права на повагу до її приватного життя [174].

Статтю 8 Конвенції також застосовують щодо стерилізаційних процедур. Стерилізація стосується найбільш основоположних фізичних функцій людини і тому прямо впливає на численні аспекти особистої цілісності людини, включаючи її фізичне та ментальне благополуччя, емоційне, духовне та сімейне життя.

У 2012 році на розгляд ЄСПЛ поступила скарга від жінки ромського походження проти Словаччини за статтями 3 та 8 Конвенції, яка стосувалася проведення стерилізації під час народження нею другої дитини (*V.C. v. Slovakia*).

Заявниця стверджувала, що під час кількох годин пологів та больових відчуттів, медичний персонал лікарні міста Прешов спитав у неї чи хоче вона далі народжувати дітей. Жінка дала ствердну відповідь, після чого лікарі повідомили їй, що у випадку наступного народження загине або вона, або її дитина. Жінка почала плакати і через переконання, що її наступна вагітність буде фатальною, відповіла лікарям: «Робіть те, що вважаєте за потрібне». Після цього її попросили підписати документ, яким вона засвідчує свою вимогу проведення стерилізації. Заявниця не зрозуміла терміну «стерилізація» і підписала документ зі страху, що в інакшому випадку її чекають фатальні наслідки. Оскільки вона підписувала документ на стадії пологів, її когнітивні та пізнавальні можливості були під впливом потугів та болю.

Суд відзначив, що основним завданням Конвенції є повага до гідності та свободи людини. В сфері медичної допомоги, де відмова прийняти якесь лікування може вести до фатальних наслідків, проведення медичних процедур

без згоди на це ментально дієздатного дорослого пацієнта є втручанням у право на фізичну цілісність.

Стерилізація передбачає фундаментальне втручання в репродуктивний статус здоров'я особи. Так як вона стосується основоположних тілесних функцій людини, стерилізація впливає на численні аспекти особистої цілісності людини, включаючи її фізичне та ментальне благополуччя, а також емоційне, духовне та сімейне життя. Вона може бути правомірно проведена на вимогу особи як засіб контрацепції, або ж в терапевтичних цілях, коли її медична необхідність була переконливо пояснена.

В такому аспекті, Судом було заявлено факт порушення статті 3 та 8 ЄКПЛ [175].

В деяких інших справах стосовно стерилізації, Суд визначив, що держави мають позитивне зобов'язання забезпечувати ефективні правові заходи для того щоб захистити жінок від стерилізації без їх згоди, з особливим акцентом на захисті репродуктивного здоров'я жінок ромського населення. Так, у справі *I.G. and Others v. Slovakia* Суд встановив, що ромські жінки потребують захисту від стерилізації в силу багатої історії примусової стерилізації цієї вразливої етнічної групи. Рішення у справі *Csoma v. Romania* включило сюди також ненавмисну стерилізацію, коли лікар не проводить належних перевірок аби отримати інформовану згоду в ході проведення процедури абортів.

Стосовно юридичного визнання трансгендерної ідентичності особи, Суд відзначив у справі *A.P., Garçon and Nicot v. France* що робити визнання гендерної ідентичності особи залежним від умови стерилізації, яку особи не хотіли проходити, це те саме, що робити повне користування правом на повагу до приватного життя залежним від відмови повного користування їх правом на повагу до фізичної цілісності в тому змісті в якому воно захищене не лише статтею 8, але й статтею 3 Конвенції. Насправді, країни користувалися лише вузькою власною компетенцією в сфері проблематики стерилізації з двох причин: по-перше, той факт, що зміна зовнішності особи носить незворотній характер та стосується найважливіших аспектів інтимної ідентичності, і навіть її

або його існування; по-друге, серед країн Європи останніми роками сформувався тренд відмінити критерій стерилізації для вищеописаних процедур. Однак, Суд відмітив, що всередині своєї широкої власної компетенції, країна має право вимагати діагноз «синдром гендерної дисфорії» та проведення медичних діагностик для зміни статі.

Також є ряд справ, що стосувалися **примусового медичного лікування**.

У справі *Glass v. the United Kingdom* Суд інтерпретував поняття приватного життя як таке, яке покриває право на захист фізичної, моральної та психологічної цілісності, так само як і право вибору або на користування особистою автономією особи, що означає право особи відмовитися від медичного лікування або вимагати певної форми медичного лікування. Суд зазначив, що рішення лікаря лікувати дитину з важкою інвалідністю проти бажань її батьків, а також без можливості юридичного перегляду такого рішення, є порушенням статті 8 Конвенції [176].

Також у справі *M.A.K. and R.K. v. the United Kingdom* було встановлено, що взяття аналізів крові та фотографій дитини з симптомами, які притаманні жорстокому поводженню без згоди на це батьків дитини, являється порушенням фізичної цілісності дитини за статтею 8.

Обставини даної справи 2010 року розповідають про дівчину з ранами на носі, які на думку лікарів свідчили про факт насилля над нею. Батька не пускали до дівчини, оскільки в таких діях безпідставно звинувачували його. Після цього без його відома у дитини взяли кров на аналіз та сфотографували рани на ногах потерпілої. Після цього було встановлено, що батько невинний та знято з нього всі підозри.

Суд відзначив в даному випадку, що взяття аналізів крові у дитини та фотозйомка її ушкоджень без згоди на це її батьків являється порушенням її права на повагу до приватного життя, а саме права на фізичну цілісність. В даній справі Суд встановив наявність порушення статті 8 Конвенції [177].

З іншого боку, у справі *Gard and Others v. the United Kingdom*, Суд відзначив, що відміна лікування невиліковно хворого немовляти проти волі

батьків не являється порушенням статті 8 Конвенції. Суд також відзначив, що рішення країни призначити жінці, що перебувала в поліції гінекологічного обстеження поза межами поліції було здійснене протизаконно та порушує статтю 8 Конвенції, згідно рішення у справі *Y.F. v. Turkey*.

Деякі інші аспекти інформованої згоди на медичне втручання аналізуються і в ряді інших справ прецедентного права ЄСПЛ.

Так, до прикладу, справа *Glass v. the United Kingdom* 2004-го року стосувалася матері та її хворого сина, які скаржилися на рішення адміністрації лікарні щодо методів лікування її сина та порушували право на повагу до особистої цілісності хлопця, як моральної так і фізичної.

В пункті 83 Суд відзначив, що рішення не брати до уваги відсутність згоди матері пацієнта на лікування його певними препаратами, враховуючи відсутність авторизації такого ігнорування лікарів судом є порушенням права на повагу до приватного життя, навіть враховуючи факт, що такі ліки допомогли б дитині [178].

Судом також досліджувалися ситуації, коли ліки вводилися примусово особам, що трималися під вартою. У справі *Jalloh v. Germany* затриманому примусово було надано блювотну пігулку для того, щоб він виблював мішечок з наркотиками, який проковтнув перед арештом. Суд відзначив, що Конвенція в принципі не забороняє застосування примусового медичного втручання яке може допомогти в розслідування злочину. Однак, будь-яке втручання в фізичну цілісність особи, що здійснюється з метою отримання доказів повинне бути піддане суворій перевірці. У випадку даної справи, примусове введення блювотної таблетки не було обов'язковим і спосіб, в який воно було здійснене – брутальний. Таке ставлення було визнане нелюдським та принизливим, що порушує статтю 3 [179].

Прецедентне право ЄСПЛ містить в собі також певні рішення стосовно позитивних зобов'язань країн у випадку вразливих психічнохворих осіб. В такому ракурсі, у справі *Bensaid v. the United Kingdom* Суд відмітив, що психічне здоров'я повинне вважатися значною частиною приватного життя, що пов'язане

з моральною цілісністю особи. Збереження психічної стабільності в такому контексті є беззаперечною передумовою ефективного задоволення правом на повагу до приватного життя. У справі *X. v. Finland* Суд встановив, що право особи відмовитися від медичного лікування включає в себе також право психічно хворої людини відмовитися від психіатричних медикаментів. Медичне втручання наперекір бажанням суб'єкта є причиною втручання в її чи його приватне життя та фізичну цілісність.

Так, у пункті 220 безпосередньо зазначається, що примусове застосування медичних препаратів щодо пацієнта є серйозним втручанням у фізичну цілісність особи, тому воно повинне здійснюватися виключно відповідно до закону, який передбачає належний захист від свавілля в даній сфері [180].

Порушення у справі *X. v. Finland* було встановлене не лише за статтею 8, але і за статтею 5 про свободу та особисту недоторканність. Окрім цієї справи, в практиці ЄСПЛ стосовно права на цілісність особистості щодо психічнохворих осіб в рамках статті 5 є й інші випадки.

До прикладу, справа *Storck v. Germany* 2005-го року стосувалася громадянки Німеччини, яка протягом 20 років безупинно лікувалася в різноманітних психіатричних інституціях, в результаті чого скаржилася до Суду щодо її перебування в лікарнях, медичного лікування та її неоднократних компенсаційних вимог, що порушувало її фізичну цілісність. Дана ситуація, на думку заявниці, порушувала її права, що закріплені в статтях 5 та 8 Конвенції, а також статтю 6. Щодо фізичної цілісності скарга подавалася безпосередньо за статтею 5 частиною 1.

В даному аспекті, для того, щоб визначити чи було медичне лікування проведене без волі особи на те, Суд звернувся до тих висновків, які були здійснені в межах частини 1 статті 5 Конвенції. В силу того, що в клініці жінку тримали проти її волі, а також того факту, що всі препарати їй давали силою, думка суду зводиться до висновку, що лікування здійснювалося проти її волі. Він також зазначає, що всі медикаменти, що давалися пацієнтці в лікарні, на думку як мінімум одного експерта, були їй протипоказаними та викликали серйозні

пошкодження її здоров'я. Однак, завдання суду не полягає в тому, щоб визначити чи лікування жінки було вчинене за всіма вимогами, оскільки незалежно від цього факту, воно було виконане без її на те згоди, а тому являє собою втручання в її право на повагу до приватного життя незалежно від будь-яких інших обставин.

Суд також зазначив, що обов'язок дотримання права на цілісність особистості не може бути повністю перекладений лише на приватні клініки. Навіть в такому випадку, держава все одно несе позитивний обов'язок нагляду та контролю за діяльністю таких закладів. У разі відсутності такого нагляду, обов'язки країни захищати фізичну цілісність особи, що впливають зі статті 5 Конвенції вважаються не виконаними. І тому в даній справі Суд віддав перевагу скаржникові.

При цьому, виключення з вищеописаного твердження також описане у справі *Storck v. Germany*. Так, за певних умов примусове лікування психічно хворого пацієнта може бути виправданим, якщо ціллю є захист самого пацієнта та інших осіб. В будь-якому випадку, таке рішення повинне прийматися на фоні чіткого юридичного забезпечення та з можливістю його перегляду [181].

Право на цілісність особистості описується також у ряді справ, що стосуються житлових прав та права на повагу до дому.

Цікавою в даному аспекті є справа *Khadija Ismailova v. Azerbaijan* 2019-го року. Дана справа стосувалася журналістки, яка через отримання листа з погрозами, таємною установкою в її квартирі відеокамери та оприлюдненням знятих відео викриваючи її приватне життя, скаржилася на порушення статей 8 та 13 Конвенції, оскільки країна-відповідач порушила свій негативний обов'язок, була прямо відповідальна за вищеописані дії і організувала кампанію проти неї в пресі, а також через порушення державою свого позитивного обов'язку захистити її право на повагу до дому та приватного життя, що включає її фізичну та моральну цілісність, так як не впоралася з проведенням ефективного розслідування щоб знайти винуватців та не запропонувавши їй відшкодування за бездіяльність влади.

Рішенням по справі Суд задовольнив вимоги скажника та відмітив, що Стаття 8 про право на повагу до приватного життя стосується не лише «внутрішнього кола», в якому особа може проживати своє приватне життя так як вона обирає. Воно включає в себе також і зовнішній світ, право на розвиток стосунків з іншими людьми в ньому. Окрім цього, кожна людина має право жити приватно, поза межами небажаної уваги.

Важливим є також положення Суду, що у випадках, коли втручання у статтю 8 здійснюється у формі погрожуючої поведінки стосовно розслідувального журналіста, який сильно критикує владу, надзвичайно важливо для влади вивчити чи погрози стосувалися професійної діяльності заявника і ким саме вони вчинені [182].

Ще однією справою стосовно житлових прав є *Sandra Janković v. Croatia*, що мала місце у 2009 році. Заявниця скаржилася, що в квартирі, в якій вона проживала за правом оренди неправомірно змінили замок та викинули всі її речі з помешкання. Суд виніс рішення на користь заявниці, ще раз підтвердивши про непорушність фізичної та моральної цілісності особи та позитивні зобов'язання країни забезпечувати та захищати таке право [183].

У справі *Gladysheva v. Russia* пояснено також, що беручи до уваги фундаментальну важливість прав, гарантованих статтею 8 для ідентичності особи, власного визначення, а також фізичної та моральної цілісності, власна компетенція країн у сфері житлових відносин є звуженою в межах статті 8, порівняно з такою ж в розумінні статті 1 Протоколу №1 [184].

Варто також згадати вже описану вище справу *Buturugă v. Romania*, рішення по якій, окрім іншого, засвідчує, що відповідно до Статті 8, країни мають обов'язок захищати фізичну та моральну цілісність особи від інших осіб. Згідно сталої практики Суду, сюди також включається кібербулінг особи його інтимним партнером.

Висновки до Розділу III

Дослідження, що були проведені в ході написання даного розділу дозволили дійти висновків про те, що прецедентне право Європейського суду з прав людини в усьому своєму загалі так чи інакше захищає цілісність особистості, яка прямо витікає з основоположних цінностей Європейської конвенції з прав людини.

Найчастіше термін «цілісність особистості» зустрічається в справах, скарги в яких стосуються порушення статті 3 про заборону тортур, нелюдського та принизливого поводження та покарання, статті 2 про право на життя та статті 8 про право на повагу до приватного та сімейного життя особи ЄКПЛ. Прецедентне право ЄСПЛ свідчить про те, що найширшим за кількісними та якісними ознаками є коло рішень в даній сфері, що впливали з останньої з вищеперерахованих статей.

Вагомим позитивом характеризується той факт, що у практиці ЄСПЛ щодо цілісності особистості доволі широко тлумачаться межі та характер позитивних зобов'язань країн-членів Ради Європи в сфері забезпечення та захисту вищезазначеної людської цінності. Практичного значення набуває і те, що у текстах рішень Страсбурзького суду містяться правила кваліфікації важкості посягання на цілісність особистості, найтяжчі з яких підпадають під дію статті 2 або 3 ЄКПЛ, інші ж трактуються в рамках поняття приватного життя людини. При цьому, як недолік варто сприймати відсутність чіткого та однозначного висвітлення матеріального розуміння аспектів визначення такої тяжкості порушень.

На основі практики ЄСПЛ можна зробити висновок, що Суд виділяє фізичну, тілесну, моральну та психологічну цілісність особистості. Однак, в текстах рішень даного органу правосуддя не міститься ніяких пояснень, характеристики та розмежування таких видів цілісності особистості, зазначаючи лише, що порушення фізичної цілісності повинне санкціонуватися національними правовими системами найсуворіше.

В сфері медицини прецедентне право ЄСПЛ закріплює ряд важливих положень що цілісності особистості психічно хворих осіб, примусового медичного лікування. Особливо позитивним слід визнати подібні тлумачення в сфері репродуктивних прав, а саме у випадку стерилізації та абортів. В окремих рішеннях Суду захищається цілісність особистості в ракурсі трансгендерної ідентичності, а також встановлюються доволі однозначні обов'язки щодо інформованої та добровільної згоди на втручання у фізичну цілісність пацієнта. З іншого боку, будь-яких рішень чи окремих позицій щодо забезпечення та захисту цілісності особистості в сфері біомедицини знайдено не було.

ВИСНОВКИ

В дисертації проведено аналіз сутності права на цілісність особистості, його основних рис та сучасного розуміння, а також проаналізовано особливості розуміння такої категорії в прецедентному праві Європейського суду з прав людини. За результатами дисертаційного дослідження зроблено наступні основні висновки:

1. Трактування цілісності особистості як її порядності та чесності, відданості власним моральним стандартам, принципам та етичним нормам розходиться з концепцією гідності особи в силу того, що цілісна особа в описаному вище значенні викликає повагу саме за такі риси особистості, в той час як повага до гідності особи повинна виникати з самого факту «людяності особи», незалежно від її особистісних характеристик.

2. Не дивлячись на відсутність чіткого визначення, найчастіше цілісність особистості розглядається авторами як повнота та довершеність людини та пов'язується з гідністю та автономією. Гідність особи найчастіше ототожнюють з фізичною цілісністю. Однак, фізична цілісність є невіддільною від психічної, моральної та соціальної, які варто розглядати не як окремі її види, а як різні грані єдиної цілісності особистості.

3. Сучасне розуміння цілісності особистості все більш актуалізує її зв'язок з автономією людини. А тому підвищується значення психічної цілісності особистості та піднімається питання правомірних порушень такої цілісності, які навіть інколи будучи небезпечними та шкідливими, відповідають волі особи.

4. Будучи основоположною цінністю, цілісність особистості тією чи іншою мірою, захищається всіма правами людини. Джерелами найчастіше цілісність особистості пов'язують з такими правами людини, як: право на життя, заборона катування, іншого нелюдського чи принижуючого гідність поводження та покарання, право на особисту недоторканність, заборона рабства та підневільної праці, право на повагу до приватного життя.

5. В сучасному праві, цілісність особистості прийнято розглядати як право людини в сфері біомедицини, в силу того змісту, в якому його закріплено в Хартії фундаментальних прав ЄС на початку другого тисячоліття.

6. Для аналізу змісту права на цілісність особистості досліджено його якісні та кількісні характеристики. В межах якісних характеристик визначено носіїв даного права, якими є пацієнти або особи, які погодилися стати учасниками клінічних досліджень; його адресатів, а саме медиків, біологів, які здійснюють клінічні дослідження та інших подібних професіонали; та речей, яких це право надає носіям стосовно адресатів. Визначено, що особливістю права на цілісність особистості є те, що воно включає в себе в повній мірі вимоги, свободи, повноваження та імунітети. В рамках кількісних характеристик розглянуто обсяг права на цілісність особистості через його межі, якими було названо формальні та спеціально встановлені, а саме заборону репродуктивного клонування, євгеніки з метою селекції людини та використання людини тіла людини з метою отримання фінансової вигоди, а також загальні, тобто інше право людини, в даному випадку – права лікарів та їх обов'язки діяти максимально на користь особи.

7. Запропоновано право на цілісність особистості визначити як сукупність взаємопов'язаних вимог, свобод, імунітетів та гарантій, якими володіє особа відносно адресатів даного права, та якими забезпечується її можливість до повноти та довершеності у фізичному, психічному, моральному та соціальному смислі, в тому числі, і в сфері біомедицини.

8. Аналіз таких складових змісту права на цілісність особистості як заборона євгеніки, клонування, перетворення тіла та його частин на джерело фінансової вигоди продемонстрував необхідність встановлення єдиних міжнародних стандартів у сфері регулювання клонування людини та заборони євгенічних практик з цілями селекції людини. Це пояснено тим, що попри позитивні та корисні цілі покращення здоров'я та рівня життя населення, які переслідувалися євгенічними практиками на початкових етапах даної науки, абсолютного та безапеляційного негативного забарвлення селекція людей

набула в період правління Нацистського режиму. Констатовано, що на сучасному етапі розвитку людства в світлі біомедичного прогресу, тематика неоевгеніки або ліберальної евгеніки, маючи багато прихильників, все одно залишається вкрай дискусійною та контраверсійною, так само як інший вид маніпуляції з геномом людини – клонування, що негативно відбивається на правозакріпленні та правозабезпеченні у межах даних правовідносин. Встановлено, що заборона використання тіла людини та його частин і тканин з метою отримання фінансової вигоди характеризується однозначністю, абсолютністю заборони та наявністю єдиних міжнародних стандартів регулювання.

9. Констатовано, що правова система України не містить в собі окремо виділеного права на цілісність особистості та специфічного адміністративно-правового механізму його забезпечення. Серед основних проблем в даній сфері названо загальні питання, які існують в сучасних реаліях охорони здоров'я та клінічних досліджень: необхідність завершення медичної реформи в Україні, гармонізація українського законодавства та правового механізму забезпечення прав людини в сфері біомедицини, клінічних та доклінічних випробувань з правом ЄС та європейськими стандартами. Одним з перших та найважливіших кроків в даному напрямку варто вважати внесення самого терміну «право на цілісність особистості» в правову базу України, а саме до Закону України «Про лікарські засоби» та до «Основ законодавства про охорону здоров'я».

10. Інститут інформованої добровільної згоди являється предметом багатьох як вітчизняних, так і зарубіжних досліджень. Окрім цього, Міжнародна правова база містить в собі ряд важливих нормативних актів, якими врегульовані ті чи інші аспекти надання інформовано добровільної згоди як в загальному порядку, так і в специфічних сферах правовідносин, а саме трансплантології та донорстві, генетиці, біоетиці, сфері біомедичних досліджень. Інститут інформованої згоди також доволі глибоко вкорінений і у вітчизняному праві.

11. Проведення історико-правового дослідження інституту інформованої згоди дозволило зробити висновок, що інформована згода в сфері

медичної допомоги та інформована згода в сфері клінічних досліджень, не дивлячись на практично однакове нормативне регулювання та механізм забезпечення, характеризуються відмінностями щодо їх мети та змісту. Інформована згода в сфері медичної допомоги має на меті власне надати таку допомогу та вилікувати людину, а відмова від такого втручання може нанести шкоди життю та здоров'ю людини. Інформована згода на клінічні дослідження, перш за все, захищає юридичні інтереси сторони, яка такі дослідження проводить, оскільки в даному випадку, шкоди життю та здоров'ю може бути спричинено самим таким втручанням. А тому, ефективний захист права на цілісність особистості у випадку проведення клінічних досліджень на людині потребує більш суворих правил в сфері надання інформованої згоди.

12. Дослідження практики Європейського суду з прав людини щодо цілісності особистості показали, що найчастіше дана цінність захищалася в межах права на життя, заборони катування, нелюдського та принизливого поведіння та покарання, або ж права на повагу до приватного життя (щодо посягань з нижчим рівнем тяжкості). Серед основних позитивних рис прецедентного права Страсбурзького суду виділено те, що в ньому доволі широко трактуються позитивні зобов'язання країн щодо захисту цілісності особистості, а також правила визначення рівня тяжкості посягання на дану цінність. До недоліків було віднесено відсутність ґрунтового тлумачення матеріального змісту концепції цілісності особистості та недостатнє висвітлення змісту та захисту цілісності особистості саме в біомедичному вимірі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. J. M. Berstein. Torture and Dignity: An Essay on Moral Injury. *Chicago: University of Chicago Press*, 2015. DOI: <https://doi.org/10.1080/10402659.2017.1308742> (дата звернення: 04.12.2020)
2. Adeno Addis. Human Dignity in Comparative Constitutional Context: In Search of an Overlapping Consensus. *Journal of International and Comparative Law* 1(2015), *Tulane Public Law Research Paper No. 15-11*. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2625316 (дата звернення: 04.12.2020)
3. Finck M. The role of human dignity in gay rights adjudication and legislation: A comparative perspective. *International Journal of Constitutional Law*. Vol. 14. 2016. P. 26–53. URL: <https://academic.oup.com/icon/article/14/1/26/2526784> (дата звернення: 04.12.2020)
4. Glensy R. D. The Right to Dignity. *Columbia Human Rights Law Review*. 2011. № 43. P. 65–142.
5. Дробышевский С.А., Протопова Т.В. Идея человеческого достоинства в политико-юридических доктринах и праве: *монография*. Красноярск: ИПК СФУ. 2009. 160 с.
6. Філософія права: словник / За ред. В. А. Бачинін, В. С. Журавський, М. І. Панов. К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре». 2003. 408 с.
7. Гоббс Т. Левиафан или материя, форма и власть государства церковного и гражданского. М.: Мысль. 2001. 480 с.
8. Власова О.В. Достоинство человека как нравственно-правовая ценность: общетеоретическое исследование: дис. ... доктора юрид. наук: спец. 12.00.01. Югорский гос. ун-т. Ханты-Мансийск. 2011. 417с.
9. Савчин М.В. Права людини в світлі конституційної реформи. *Український часопис міжнародного права. Спеціальний випуск: Міжнародне право і Конституція України*. 2015. С. 67-79. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/7197> (дата звернення: 04.12.2020)

10. Головін А. С. Права і свободи людини і громадянина в Україні (доктрина Європейського суду з прав людини і Конституційного Суду України): *навчальний посібник*. За заг. ред. проф. Мартиненка П.Ф., Кампа В.К. К.:Юрінком Інтер. 2013. 376 с.
11. Головченко В.В. Правозастосування і захист прав людини в суверенній Україні: *монографія*. Чернігів: Видавець Лозовий В.М. 2012. 328 с.
12. Колесова Н.С. Личные (гражданские) права и свободы. Права человека: *учебник для вузов*. Отв. ред. А.Е. Лукашева. М. 2004. С. 142-151.
13. Рабінович П.М. Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень). Харків: Право. 1997. 64 с.
14. Шукліна Н.Г. Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини і громадянина в Україні (проблеми теорії та практики): *монографія*. К.: Центр навчальної літератури. 2005. 424 с.
15. Церковна А.О. Гідність і честь у цивільному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. К. 2003. – 53 с.
16. Кант И. Основы метафизической нравственности. Сочинения в 6 томах. Т. 4. Ч. 1. М. 1965. 544 с.
17. Stephen Darwall. Two Kinds of Respect. *The University of Chicago Press, Vol.88, No. 1 (Oct., 1977)*, pp. 36-49.
18. Richard C. Prust. Personal Integrity and Moral Value. *The Personalist Forum. Volume 12, number 2. Fall 1996*. Pp. 147-162. URL: https://www.pdcnet.org/persforum/content/persforum_1996_0012_0002_0147_0162 (дата звернення: 20.12.2020)
19. David Feldman. *Civil Liberties and Human Rights in England and Wales. Oxford University Press, 2002*. 1108p.
20. Andrea Lavazza. Freedom of Thought and Mental Integrity: The Moral Requirements for Any Neural Prosthesis. *Neuroethics, Centro Universitario Internazionale, Arezzo, Italy. 2018*. DOI: <https://doi.org/10.3389/fnins.2018.00082> (дата звернення: 20.12.2020)

21. Леонтьев А. Н. Деятельность, сознание, личность. – М. : Политиздат, 1978. URL: <http://www.psy.msu.ru/people/leontiev/dsl/index.html> (дата звернення: 21.12.2020)
22. James Waller. *Becoming Evil: How Ordinary People Commit Genocide and Mass Killing*. New York: Oxford University Press. Second Edition. 2007. URL: <https://global.oup.com/academic/product/becoming-evil-9780195314564?cc=us&lang=en&#> (дата звернення: 22.12.2020)
23. How is Moral Integrity Defined? *Quora Official Webpage*. URL: <https://www.quora.com/How-is-moral-integrity-defined> (дата звернення: 23.12.2020)
24. Lipka M. Eastern and Western Europe divided over gay marriage, homosexuality. 2013. URL: <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2013/12/12/eastern-and-western-europe-divided-over-gay-marriage-homosexuality/> (дата звернення: 20.12.2020)
25. Definitions Related to Sexual Orientation and Gender Diversity in APA Documents, American Psychological Association. *American Psychological Association. Official web page*. 2014. URL: <https://www.apa.org/pi/lgbt/resources/sexuality-definitions.pdf> (дата звернення: 25.12.2020)
26. Roger Deacon. Michael Foucault on education: a preliminary theoretical overview. *South African Journal of Education*. Vol 26(2). 2006. P. 177-187. URL: [file:///C:/Users/victo/Downloads/25063-Article%20Text-31779-1-10-20060707%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/victo/Downloads/25063-Article%20Text-31779-1-10-20060707%20(1).pdf) (дата звернення: 26.12.2020)
27. R v. Kapp. Case Summary. 2008 SCC 41 (canLII), [2008] 2 SCR 483. By Frederique Bosse. *McGill University of Law. Nova Scotia Barristers' Society*. 2015. URL: <https://canliiconnects.org/en/summaries/39039> (дата звернення: 05.02.2021)
28. George Kateb. Socratic Integrity. *American Society for Political and Legal Philosophy*. Vol. 40, *Integrity and Conscience*, 1998, pp.77-112.
29. Джованні Піко делла Мірандолаю Промова про гідність людини. Пер. Назарій Назаров. 2021. URL:

https://chtyvo.org.ua/authors/Giovanni_Pico_della_Mirandola/Promova_pro_hidnist_liudyny/ (дата звернення: 05.02.2021)

30. Whitman J. Q. *“Human Dignity” in Europe and the United States: The Social Foundations.* Cambridge University Press. 2005. URL: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511493904.008> (дата звернення: 05.02.2021)

31. Аврамова О.Є., Жидкова О.С. Четверте покоління прав людини: постановка проблеми. *Право України.* 2010. № 2. С. 101–107.

32. Charter of Fundamental Rights of the European Union (7 December 2000) // *Official Journal of the European Communities* (2000/C 364/01). URL: http://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf. (дата звернення: 10.02.2021)

33. Posey D. A., Dutfield G. *Toward Traditional Resource Rights for Indigenous Peoples and Local Communities*, 1996. URL: http://www.idrc.ca/en/ev-9327-201-1-DO_TOPIC.html (дата звернення: 10.02.2021)

34. Annas G. J. *Bodily Integrity and Informed Choice in Times of War and Terror* // *Human rights magazine.* – 2003. – Vol. 30. – № 2 С. – 14-15.

35. Gushee D. *Reasons Torture Is Always Wrong And why there Should be no Exceptions* // *Christianity Today.* – 2006.– Vol. 50. – № 2 – С. 22-25.

36. American Convention on Human Rights: "Pact of San José, Costa Rica". Signed at San José, Costa Rica, on 22 November 1969. URL: <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%201144/volume-1144-i-17955-english.pdf> (дата звернення: 10.02.2021)

37. Рішення у тринадцяти справах проти Туреччини : Комюніке Секретаря Суду від 08.07.1999. Рада Європи. *Європейський суд з прав людини.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_393#Text (дата звернення: 12.02.2021)

38. Посібник зі статті 15 Європейської конвенції з прав людини. Рада Європи. *Європейський суд з прав людини.* 2016. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_15_UKR.pdf (дата звернення: 12.02.2021)

39. Рішення Європейського суду з прав людини від 23.06.2009 року № 28653/05 «*Buzilov v. Moldova*». URL: <file:///C:/Users/victo/Downloads/001-93086.pdf> (дата звернення: 13.02.2021)
40. Рішення Європейського суду з прав людини від 09.07.2013 року № 66069/09, 130/10, 3896/10 «*Vinter and Others v. the United Kingdom*». URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-122664%22%7D> (дата звернення: 14.02.2021)
41. Рішення Європейського суду з прав людини від 21.11.2013 року № 23380/09 «*Bouyid v. Belgium*» URL: <file:///C:/Users/victo/Downloads/002-9227.pdf> (дата звернення: 10.02.2021)
42. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2002. – 600 с.
43. The Declaration of Independence of the United States of America. *National Catholic Register*. URL: https://www.ncregister.com/blog/the-declaration-of-independence-of-the-united-states-of-america?amp&utm_source=google&utm_medium=cpc&utm_campaign=ncrtraffic&gclid=CjwKCAjwqIiFBhАНЕiwANg9szposVla7RTyMgGkEWLG5BEh-OAD4sO0nM69F1dJNCd2fKl25EF04lxоC7QUQAvD_BwE (дата звернення: 25.02.2021)
44. Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане. Соч. на немецком и русском языках / И. Кант. – М., 1994. – Т.1. – 487 с.
45. Гегель Г. Ф. В. Философия права / ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсесянц. - Пер. с нем. ; авт. вступ. ст. и прим. В. С. Нерсесянца. - М. : Мысль, 1990. – 542 с.
46. Олійник В. С. Конституційне право людини на особисту недоторканність і його забезпечення органами внутрішніх справ України: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.02 «Конституційне право» / В. С. Олійник ; Київськ. нац. ун-т внутр. справ. – Київ, 2006. – 225 с.
47. Всеобщая декларация прав человека. Принята и провозглашена в резолюции 217 А (III) Генеральной Ассамблеи от 10 декабря 1948 года :

https://www.nlobooks.ru/magazines/novoe_literaturnoe_obozrenie/141_nlo_5_2016/article/12170/ (дата звернення: 01.03.2021)

56. Васильєва Н. Г. Право на цілісність особистості в праві Європейського Союзу / Н. Г. Васильєва : автореферат на дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юр. наук – Національна юридична академія України – Харків . – 2008 – 25 с.

57. Hendriks A., Nowak M. Western European case-study: The impact of advanced methods of medical treatment on human rights. URL: <http://www.unu.edu/unupress/unupbooks/uu08ie/uu08ie0q.htm> 59, С – 27 (дата звернення: 01.03.2021)

58. Серьогін В.О. Право на недоторканість приватного життя у конституційно-правовій теорії та практиці: *монографія*. Харків: «ФІНН». 2010. 608 с.

59. Посикалюк О. О. Особисте немайнове право фізичної особи на приватність: компаративістський підхід / О. О. Посикалюк // *Наукові читання. Присвячені пам'яті В. М. Корецького: зб. наук. праць*; Київський ун-т права НАН України. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2008. – С. 182–184.

60. Kramer I. P. The Birth of Privacy Law: A Century Since Warren and Brandeis // *Catholic University Law Review*. - 1990. - Vol. 39. - P. 703-724.

61. Warren S. D. The Right to Privacy / S. D. Warren., L. D. Brandeis // *Harvard Law Review*. - 1890. -Vol. 4. -P. 193-220.

62. Панкевич О.З. Право на приватність: царина незалежності особи. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ* 2, 2017. С. 47-56. URL: http://www.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/visnyky/nvsvy/02_2017/8.pdf (дата звернення: 03.03.2021)

63. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права : Міжнародний документ від 16.12.1966. *Організація Об'єднаних Націй*. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_043 (дата звернення: 03.03.2021)

64. Право на приватність : *Резолюція Ради Європи № Резолюція 1165 від 1998 року*. URL: <http://cedem.org.ua/library/rezolyutsiya-1165-1998-pravo-na-privatnist/> (дата звернення: 04.03.2021)
65. Михайленко І. В. Право людини на недоторканність приватного життя: поняття, аспекти, механізми реалізації: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / І. В. Михайленко. – Х., 2014. – 231 с.
66. Tokarczyk R. O konieczności transformacji koncepcji praw człowieka w koncepcję prawa życia URL: http://dlibra.umcs.lublin.pl/Content/21426/czas4058_59_2_2012_7.pdf. (дата звернення: 05.03.2021)
67. Тиріна М. П. Особливості функціонування та проблеми реалізації прав і свобод людини і громадянина нового покоління у сучасній державі (на прикладі біологічних) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / М. П. Тиріна. – Маріуполь, 2013. – 20 с.
68. Хельсинская декларация об этических принципах медицинских исследований с участием человека (1964) // *Врачи, пациенты, общество: права человека и профессиональная ответственность врачей в документах международных организаций*. – Киев: Сфера, 1999. – С. 6-10.
69. Рабінович П.М. Основоположні права людини: соціально-антропна сутність, змістова класифікація. *Вісник Національної академії правових наук України*. №2(73). 2013. С. 10-16. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=varny_2013_2_4 (дата звернення: 06.03.2021)
70. Філософія прав людини / за ред. Ш. Госепата, Г. Ломанна. Пер. з нім. О. Юдіна та Л. Доронічевої. К.: Ніка-Центр. 2008. 320 с.
71. Рабинович П.М. Социалистическое право как ценность. Львов. 1985. С. 8-13.

72. Мейлахс П.А. Четвертая мировая война или очередная моральная паника. *Русский народный сервер против наркотиков*. URL: <http://www.narcom.ru/ideas/common/36.html> (дата звернення: 06.03.2021)
73. Спиркин А.Г. *Философия*. Издание второе. Москва.: Гардарики. 2006. 736 с. URL: http://stud.com.ua/43898/filosofiya/yakist_kilkist_mira (дата звернення: 07.03.2021)
74. Про клятву лікаря : Указ Президента України від 15.06.1992 № 349. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/349/92> (дата звернення: 07.03.2021)
75. Римский статут международного уголовного суда : *Статут Організації Об'єдинених Націй* от 17.07.1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 08.03.2021)
76. Гершензон С.М. Евгеника: 100 лет спустя / Гершензон С.М., Бужиевская Т.И. // *Человек*. — 1996. — № 1. URL: <http://vivovoco.astronet.ru/VV/PAPERS/MEN/HERSH.HTM> (дата звернення: 10.03.2021)
77. Платон. Держава. (переклад з давньогрецької та коментарі Дзвінки Коваль). – К.2000. – 335с. URL: <http://litopys.org.ua/plato/plat.htm> (дата звернення: 10.03.2021)
78. Арістотель. Політика. (переклад з давньогрецької Олександр Кислюк). – К.2000. – 239с. URL: <http://litopys.org.ua/aristotle/arist.htm> (дата звернення: 10.03.2021)
79. Плутарх. Сравнительные жизнеописания. *Античная литература*. URL: <http://www.ancientrome.ru/antlitr/plutarch/index-sgo.htm> (дата звернення: 10.03.2021)
80. Томас Мор. Утопія. *Бібліотека Української Літератури УкрЛіб*. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=3752> (дата звернення: 11.03.2021)
81. Томмазо Кампанелла. Місто сонця. *Бібліотека Української Літератури УкрЛіб*. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=3439> (дата звернення: 11.03.2021)

82. Петренко І.М. Політика Російської Імперії щодо шлюбно-сімейних відносин українців XVIII ст. *Історична пам'ять. Науковий збірник*. – Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2015. – № 32. – С. 37-48. URL: <http://dspace.puet.edu.ua/handle/123456789/3311> (дата звернення: 11.03.2021)
83. Юдин Т.И. Евгеника. Учение об улучшении природных свойств человека. *Конституциональная гигиена и профилактика*. 2-е изд. переработанное и дополненное. - Москва: Издание М. и С. Сабашниковых, 1928. 288 с.
84. Фандо Р.А. Формирование евгеники как науки: мировой контекст. 2013. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/ictnt_2013_3_30.pdf (дата звернення: 12.03.2021)
85. Гальтон Френсис. Наследственность таланта. Законы и последствия / Гальтон Френсис. — М.: Мысль, 1996. — 270 с.
86. Караф-Корбутт К.В. Очерки по евгенике / Караф-Корбутт К.В. // Санитария и гигиена. — 1910. — Т. 1. — С. 39—45.
87. Angela Y. Davis. Women, Race and Class. 1981. 271p. URL: <http://www.richardcurtisphd.com/teaching/sccc/PHIL255/Davis%20-%20Women%20Race%20and%20Class.pdf> (дата звернення: 11.03.2021)
88. Pius XI. Casti Connubii. Encyclical of Pope Pius XI on Christian Marriage. 31.12.1930. URL: http://w2.vatican.va/content/pius-xi/en/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_31121930_casticonnubii.html (дата звернення: 12.03.2021)
89. Талдикін О.В. Негативна євгеніка в політиці держави / О.В. Талдикін // *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. — 2015. — №1. — С. 107-115. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdduvs_2015_1_16 (дата звернення: 15.03.2021)
90. Шапшев К.Н. Евгеника и расовая гигиена / Шапшев К.Н. // *Профилактическая медицина*. — 1925. — № 7. — С. 47—52

91. Олена Бризгаліна. Історія евгеніки: пояснення термінів, спростування упереджень. 2017. URL: <https://www.ar25.org/article/istoriya-uevgeniku-royasnennya-terminiv-sprostuvannya-uperedzhen.html> (дата звернення: 15.03.2021)
92. Хен Ю.В. Цели и средства евгеники (этический и естественно-научный статус дисциплины) / Ю.В. Хен // *Философия науки*. – Вып. 11: Этнос науки на рубеже веков. – М., 2005. – С. 243–260.
93. Кисельов М. Біологічна етика як феномен сучасності / М. Кисельов // *Четвертий національний конгрес з біоетики з міжнародною участю, 20-23 вересня 2010*. – Київ, Україна. – С. 44-45.
94. Тищенко П. Д. Новейшие биомедицинские технологии: Философско-антропологический анализ / П. Д. Тищенко // *Вызов познанию: Стратегии развития науки в современном мире* / отв. ред. Н. К. Удумян. – М. : Наука, 2004. – С. 309–332.
95. Габермас Ю. Будущее человеческой природы / Ю. Габермас. – М. : Издательство “Весь Мир”, 2002. – 144 с.
96. Качак Н. Технізація людини: філософсько-методологічний аналіз / Н. Качак // *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Філософія*. – 2013. – Вип.14. – С. 76-79. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoafs_2013_14_17 (дата звернення: 14.03.2021)
97. Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину: *Конвенція Ради Європи та Європейського Союзу* від 04.04.1997. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/994_334 (дата звернення: 12.04.2021)
98. Всеобщая декларация о геноме человека и правах человека: *Декларация Организации Объединенных Наций* от 11.11.1997. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_575 (дата звернення: 12.04.2021)
99. Декларация Организации Объединенных Наций о клонировании человека : Принята Резолюцией 59/280 Генеральной Ассамблеи от 8 марта 2005

года. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_d57#Text (дата звернення: 12.04.2021)

100. Додатковий протокол до Конвенції про захист прав людини і гідності людської істоти в зв'язку з використанням досягнень біології та медицини, що стосується заборони клонування людських істот : *Протокол Ради Європи* від 12.01.1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/994_526 (дата звернення: 12.04.2021)

101. Про заборону репродуктивного клонування людини : *Закон України* від 14.12.2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2231-IV#Text> (дата звернення: 12.04.2021)

102. Островська Б.В. Біоетична концепція захисту життя людини в сучасному міжнародному праві / Б.В. Островська // *Правова держава*. – 2018. - Вип.29. – С. 331-338. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PrDe_2018_29_44 (дата звернення: 15.04.2021)

103. Statement on Live Organ Trade. Adopted by the 37th World Medical Assembly Brussels, Belgium, October, 1985. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/instree/organtrade.html>. (дата звернення: 12.10.2020)

104. Development of guiding principles for human organ transplants : *Resolution of World Health Organization*. Fortieth World Health Assembly, Geneva. May, 1987. URL: <http://www.transplant-observatory.org/download/resolution-wha40-13-english>. (дата звернення: 12.10.2020)

105. Declaration on Human Organ Transplantation. 39th World Medical Assembly Madrid, Spain, October 1987. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/instree/organtransplantation.html>. (дата звернення: 12.10.2020)

106. Human organ and tissue transplantation : Resolution WHA 63.22. World Health Assembly. May 2010. URL: http://apps.who.int/gb/ebwha/pdf_files/WHA63/A63_R22-en.pdf. (дата звернення: 12.09.2020)

107. Guiding Principles on human cell, tissue and organ transplantation. *World Health Organization*. 2010. URL: https://www.edqm.eu/sites/default/files/who_guiding_principlestransplantation_wha63.22_2010.pdf.

108. Convention for the Protection of Human Rights and Dignity of the Human Being with regard to the Application of Biology and Medicine: Convention on Human Rights and Biomedicine (Oviedo, 4.IV.1997). URL: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/164>. (дата звернення: 19.10.2020)

109. Дополнительный протокол к Конвенции о правах человека и биомедицине относительно трансплантации органов и тканей человека : *Совет Европы* от 24.01.2002. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_684#Text (дата звернення: 12.10.2020)

110. Declaration of Istanbul on organ trafficking and transplant tourism. *The Transplantation Society and International Society of Nephrology*. 2008. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2813140>. (дата звернення: 01.10.2020)

111. Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons Especially Women and Children, supplementing the United Nations Convention against Transnational Organized Crime. Adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 55/25 of 15 November 2000. URL: <http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/ProtocolTraffickingInPersons.aspx>. (дата звернення: 07.07.2020)

112. Convention on Action against Trafficking in Human Being : *Council of Europe. Warsaw*, 16.V. 2005. URL: <https://rm.coe.int/168008371d>. (дата звернення: 07.07.2020)

113. Convention against Trafficking in Human Organs. *Council of Europe. Santiago de Compostela*, 25.III. 2015. URL: <https://rm.coe.int/16806dca3a>. (дата звернення: 07.07.2020)

114. Research on biological materials of human origin : Recommendation adopted by the Committee of Ministers on 15 March 2006 at the 958th meeting of the Ministers' Deputies. URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805d84f0. (дата звернення: 07.07.2020)

115. Approximation of the laws, regulations and administrative provisions of the Member States relating to the implementation of good clinical practice in the conduct of clinical trials on medicinal products for human use : Directive 2001/20/EC of the European Parliament and of the Council of 4 April 2001. URL: https://ec.europa.eu/health/sites/health/files/files/eudralex/vol-1/dir_2001_20/dir_2001_20_en.pdf. (дата звернення: 07.06.2020)

116. Directive on setting standards of quality and safety for the collection, testing, processing, storage and distribution of human blood and blood component sand amending : Directive 2002/98/EC of the European Parliament and the Council. 27 January 2003 : URL: https://ec.europa.eu/health//sites/health/files/files/eudralex/vol-1/dir_2002_98/dir_2002_98_en.pdf. (дата звернення: 07.07.2020)

117. Directive on setting standards of quality and safety for the donation, procurement, testing, processing, preservation, storage and distribution of human tissues and cells : Directive 2004/23/EC of the European Parliament and of the Council of 31 March 2004. URL: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2004:102:0048:0058:en:PDF>. (дата звернення: 07.07.2020)

118. Regulation on advanced therapy medicinal products and amending : Regulation (EC) No 1394/2007 of the European Parliament and of the Council of 13 November 2007. URL: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2007:324:0121:0137:en:PDF>. (дата звернення: 07.06.2020)

119. Островська Б.В. Заборона фінансової вигоди в міжнародному праві стосовно використання тіла людини та його частин (біоетичні аспекти).

Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2018. №2 (107). URL: <https://lawjournal.naiu.kiev.ua/index.php/scientbul/article/view/876/884>

120. Конституція України : Конституція від 28.06.1996. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 05.05.2020)

121. Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людині : Закон України від 16.07.1999. *Верховна Рада України.* Втратив чинність. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1007-14#Text>, (дата звернення: 07.07.2020)

122. Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині : Закон України від 17.05.2018. *Верховна Рада України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2427-19#Text> (дата звернення: 01.04.2020)

123. Порядок проведення клінічних випробувань лікарських засобів та експертизи матеріалів клінічних випробувань : Затверджено *Наказом Міністерства охорони здоров'я України* від 23.09.2009 № 690. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1010-09#Text> (дата звернення: 01.03..2020)

124. Департамент експертизи матеріалів доклінічних та клінічних випробувань. *Офіційний сайт Державного експертного центру МОЗ України.* URL: <https://www.dec.gov.ua/applicant/ekspertiza-materialiv-doklinichnih-ta-klinichnih-viprobuvan/> (дата звернення: 21.05.2020)

125. Стеценко С.Г. Медичне право України : [підручний] / [С.Г. Стеценко, В.Ю. Стеценко, І.Я. Сенюта] ; за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. С.Г. Стеценка. – К. : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. – 507 с.

126. Mallardi V. The origin of informed consen // *Acta Otorhinolaryngol. Ital.* — 2005 Oct. — 25(5). — P. 312 – 319.

127. Santillan-Doherty P., Cabral-Castañeda A., SotoRamírez L. Informed consent in clinical practice and medical research // *Rev. Invest. Clin.* — 2003. — 55(3). — P. 200-205.

128. Драган В.В. Оформление информированного согласия на примере ортопедической операции / В.В. Драган, Д.Ю. Мендис // *Кримський журнал експериментальної та клінічної медицини.* – 2011. – Т.1. - №2. – С. 89-97

129. Health Law. Cases, materials and problems/ - St. Paul. : Minn. : Forth Edition. American casebook series, 2001, 448p.

130. Кундиев Ю.И. Дело врачей — 60 лет спустя // *Науковий журнал МОЗ України*. — 2013. — № 2(3). — С. 156-160.

131. Perna v. Pirozzi : Supreme Court of New Jersey. Decided March 2, 1983. URL: <https://law.justia.com/cases/new-jersey/supreme-court/1983/92-n-j-446-0.html> (дата звернення: 07.04.2020)

132. «Декларация о политике в области обеспечении прав пациента в Европе» Европейское совещанием ВОЗ по правам пациента, Амстердам, Нидерланды, март 1994. URL: https://med.sumdu.edu.ua/images/content/doctors/Deontology/Patients_rights_WHO.pdf (дата звернення: 12.07.2020)

133. Малеина М. Н. Защита личных неимущественных прав советских граждан: пособ. для слушателей народных ун-тов. Москва: Знание, 1991. 128 с.

134. Цивільний Кодекс України : Закон від 16.01.2003. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/435-15> (дата звернення: 01.02.2020)

135. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон від 19.11.1992. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2801-12> (дата звернення: 07.07.2020)

136. Сакало В.О. Інформована згода на медичне втручання: біомедичний аспект / В.О. Сакало // *Форум права*. – 2012. - №2. – С. 609-613. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2012_2_97 (дата звернення: 07.04.2020)

137. Згречча Е. Біоетика : підручник [для медичних вищих навчальних закладів] / Е. Згречча, А. Дж. Спаньйоло, М.Л. Пьетро ; переклад з італійської В.Й. Шовкун. – Львів : Вид-во ЛОБФ «Медицина і право», 2007. - 672 с.

138. Третьякова В.Г. Правове регулювання біоетичних проблем у контексті застосування міжнародних та європейських стандартів : монографія / В.Г. Третьякова. – К. : Парламентське вид-во, 2007. – 304 с.

139. Гудима Д. А. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження / Д. А. Гудима. – Л. : Край, 2009. – 292 с.
140. Концепція добровільної інформованої згоди: зацікавлений погляд з боку пацієнта. / В.Г. Сердюк, В.А. Корогод, С.П. Козодаєв // *Медицина інформатика та інженерія*. №2. 2012. URL: <file:///C:/Users/victo/Downloads/184-Article%20Text-765-3-10-20150624.pdf> (дата звернення: 17.04.2020)
141. The Nuremberg Code. 1949. URL: <https://research.wayne.edu/irb/pdf/2-2-the-nuremberg-code.pdf> (дата звернення: 17.04.2020)
142. Билиця А. Я. Актуальні проблеми виправданого ризику в медицині / Андрій Ярославович Билиця // *Університетські наукові записки. Часопис Івано-Франківськ. ун-ту права імені Короля Данила Галицького*. 2010. №2. С. 70-80.
143. Дополнительный протокол к Конвенции о правах человека и биомедицине в области биомедицинских исследований : *Совет Европы*. 2005. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_686#Text (дата звернення: 27.04.2020)
144. Всеобщая декларация о биоэтике и правах человека : принята Резолюцией Генеральной конференции ЮНЕСКО по докладу Комиссии III на 18-м пленарном заседании 19 октября 2005 года. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/bioethics_and_hr.shtml (дата звернення: 21.05.2020)
145. Convention on the Rights of the Child. General Assembly Resolution 44/25 of 20 November 1989. URL: <http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/CRC.aspx>. (дата звернення: 17.04.2020)
146. Ethical Principles for Medical Research Involving Human Subjects. WMA Declaration of Helsinki. 2013 Nov 27;310(20):2191-4. URL: <https://www.wma.net/policies-post/wma-declaration-of-helsinki-ethical-principles-for-medical-research-involving-human-subjects>. (дата звернення: 01.04.2020)
147. Shiber S., Glezerman M. Informed consent: going through the motions? // *Harefuah*. — 2014. — 153(2). — P. 115-118.

148. Рішення Європейського суду з прав людини від 25.04.1978 року по справі № 5856/72 «*Tyrer v. The United Kingdom*». URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57587%22%5D%7D> (дата звернення: 10.01.2020)

149.

P

ішення Європейського суду з прав людини від 22.06.2018 року по справі № 11308/16, 11344/16 «*Tlapak and others v. Germany*». URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-181584%22%5D%7D> (дата звернення: 17.01.2020)

150. Рішення Європейського суду з прав людини від 26.03.1985 року по справі № 8978/80 «*X and Y v. The Netherlands*». URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57603%22%5D%7D> (дата звернення: 11.01.2020)

151.

P

ішення Європейського суду з прав людини від 25.03.1993 року по справі № 13134/87 «*Costello-Roberts v. The United Kingdom*». URL: <https://hudoc.echr.coe.int/tur#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57804%22%5D%7D> (дата звернення: 13.01.2020)

152. Рішення Європейського суду з прав людини від року по справі № 20872/92 від 22.03.1995 року «*A.B. v. Switzerland*». URL: <file:///C:/Users/victo/Downloads/A.%20B.%20v.%20SWITZERLAND.pdf> (дата звернення: 11.02.2020)

153.

P

ішення Європейського суду з прав людини від 23.03.2015 року по справі № 19222/09 «*Suleyman Demir and Hasan Demir v. Turkey*». URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-153025%22%5D%7D> (дата звернення: 14.01.2020)

154. Рішення Європейського суду з прав людини від 24.07.2012 року по справі № 41526/10 «*Dordevic v. Croatia*». URL:

[https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-112322%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-112322%22]}) (дата звернення: 15.01.2020)

155.

P

ішення Європейського суду з прав людини від 06.02.2001 року по справі № 44599/98 «*Bensaid v. The United Kingdom*». URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-59206%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-59206%22]}) (дата звернення: 15.01.2020)

156. Рішення Європейського суду з прав людини від 25.06.2019 року по справі № 41720/13 «*Nicolae Virgiliu Tanase v. Romania*». URL: [https://hudoc.echr.coe.int/spa#{%22itemid%22:\[%22001-194307%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/spa#{%22itemid%22:[%22001-194307%22]}) (дата звернення: 17.01.2020)

157. Рішення Європейського суду з прав людини від 10.05.2001 року по справі № 29392/95 «*Z and Others v. The United Kingdom*». URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-59455%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-59455%22]}) (дата звернення: 17.01.2020)

158.

P

ішення Європейського суду з прав людини від 4.12.2003 року по справі № 39272/98 «*M.C. v. Bulgaria*». URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-61521%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-61521%22]}) (дата звернення: 03.02.2020)

159.

P

ішення Європейського суду з прав людини від 14.10.2010 року по справі № 55164/08 «*A v. Croatia*». URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-101152%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-101152%22]}) (дата звернення: 12.01.2020)

160.

P

ішення Європейського суду з прав людини від 28.10.1998 року по справі № 87/1997/871/1083 «*Osman v. The United Kingdom*». URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-58257%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-58257%22]}) (дата звернення: 14.01.2020)

161. Рішення Європейського суду з прав людини від 12.09.2008 року по справі № 71127/01 «*Bevacqua and S. V. Bulgaria*». URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%5B%22bevacqua%22%5D,%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-86875%22%5D%7D> (дата звернення: 13.01.2020)

162. Рішення Європейського суду з прав людини від 6.11.2018 року по справі № 27821/16 «*Milicevic v. Montenegro*». URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-187512%22%5D%7D> (дата звернення: 12.01.2020)

163. Рішення Європейського суду з прав людини від 10.02.2020 року по справі № 56867/15 «*Buturugă v. Romania*». URL: [file:///C:/Users/victo/Downloads/Judgment%20Buturuga%20v.%20Romania%20-%20allegations%20of%20domestic%20violence%20and%20cyberbullying%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/victo/Downloads/Judgment%20Buturuga%20v.%20Romania%20-%20allegations%20of%20domestic%20violence%20and%20cyberbullying%20(1).pdf) (дата звернення: 11.01.2020)

164. P
Рішення Європейського суду з прав людини від 15.11.2011 року по справі № 22457/08 «*M.P. and others v. Bulgaria*». URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-107448%22%5D%7D> (дата звернення: 11.01.2020)

165. Рішення Європейського суду з прав людини від 20.06.2019 року по справі № 7144/15 «*F. And B. V. Croatia*». URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-194217%22%5D%7D> (дата звернення: 10.01.2020)

166. P
Рішення Європейського суду з прав людини від 12.11.2013 року по справі № 5786/08 «*Soderman v. Sweden*». URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-128043%22%5D%7D> (дата звернення: 10.01.2020)

167. Рішення Європейського суду з прав людини від 02.03.2009 року по справі № 2872/02 «*K.U. v. Finland*» URL:

[https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-89964%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-89964%22]}) (дата звернення: 10.02.2020)

168. Рішення Європейського суду з прав людини від 25.08.2020 року по справі № 30778/15 «*Khadija Ismailova v. Azerbaijan*» URL: [https://hudoc.echr.coe.int/spa#{%22itemid%22:\[%22001-201340%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/spa#{%22itemid%22:[%22001-201340%22]}) (дата звернення: 10.02.2020)

169. Рішення Європейського суду з прав людини від 25.06.2019 року по справі № 41720/13 «*Nicolae Virgiliu Tănase v. Romania*». URL: [https://hudoc.echr.coe.int/spa#{%22itemid%22:\[%22001-194307%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/spa#{%22itemid%22:[%22001-194307%22]}) (дата звернення: 09.02.2020)

170. Рішення Європейського суду з прав людини від 28.05.2015 року по справі № 41107/10 «*Y. v. Slovenia*». URL: <file:///C:/Users/victo/Downloads/Judgment%20Y.%20v.%20Slovenia%20-%20criminal%20proceedings%20in%20case%20concerning%20alleged%20sexual%20assault.pdf> (дата звернення: 07.02.2020)

171. Рішення Європейського суду з прав людини від 17.03.2016 року по справі № 23796/10 «*Vasileva v. Bulgaria*». URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-161413%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-161413%22]}) (дата звернення: 07.02.2020)

172. Рішення Європейського суду з прав людини від 15.12.2015 року по справі № 56080/13 «*Lopes de Sousa Fernandes v. Portugal*». URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-159552%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-159552%22]}) (дата звернення: 06.02.2020)

173. Рішення Європейського суду з прав людини від 25.06.2019 року по справі № 54969/09 «*Affaire Mehmet Ulusoy et Autres c. Turquie*». URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng/#{%22itemid%22:\[%22001-194060%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng/#{%22itemid%22:[%22001-194060%22]}) (дата звернення: 06.02.2020)

174. Рішення Європейського суду з прав людини від 10.12.2010 року по справі № 25579/05 «*A, B, C v. Ireland*». URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-102332%22%5D%7D> (дата звернення: 06.02.2020)

175. Рішення Європейського суду з прав людини від 08.02.2011 року по справі № 18968/07 «*V.C. v. Slovakia*». URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-107364%22%5D%7D> (дата звернення: 05.02.2020)

176. Thematic Report. Health-related Issues in the Case-law of the European Court of Human Rights. June, 2015. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Research_report_health.pdf (дата звернення: 06.02.2020)

177. Рішення Європейського суду з прав людини від 23.06.2010 року по справі № 45901/05, 40146/06 «*M.A.K. and R.K. v. The United Kingdom*». URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-97880%22%5D%7D> (дата звернення: 05.02.2020)

178. Рішення Європейського суду з прав людини від 09.03.2004 року по справі № 61827/00 «*Glass v. The United Kingdom*». URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-61663%22%5D%7D> (дата звернення: 05.02.2020)

179. Guide on Article 2 of the European Convention on Human Rights. Right to Life. Updated on 31 December 2020. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_2_ENG.pdf (дата звернення: 04.02.2020)

180. Рішення Європейського суду з прав людини від 19.11.2012 року по справі № 34806/04 «*X v. Finland*». URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-111938%22%5D%7D> (дата звернення: 04.02.2020)

181. Рішення Європейського суду з прав людини від 16.06.2005 року по справі № 61603/00 «*Storck v. Germany*». URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-69374%22%5D%7D> (дата звернення: 03.02.2020)

182. Рішення Європейського суду з прав людини від 10.04.2019 року по справі № 65286/13, 57270/14 «*Khadija Ismailova v. Azerbaijan*». URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-188993%22%5D%7D> (дата звернення: 02.02..2020) P

183. Рішення Європейського суду з прав людини від 14.09.2009 року по справі № 38478/05 «*Sandra Jankovic v. Croatia*». URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%5B%22Sandra%20Jankovi%20v.%20Croatia%22%5D%2C%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%5D%2C%22itemid%22:%5B%22001-91608%22%5D%7D> (дата звернення: 02.01.2020)

184. Рішення Європейського суду з прав людини від 06.03.2012 року по справі № 7097/10 «*Gladysheva v. Russia*». URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-107713%22%5D%7D> (дата звернення: 17.01.2020) P